

БЕОГРАД

Београд је у народноослободилачком рату и народној револуцији одиграо значајну улогу и дао крупан допринос борби за ослобођење. Београђани-радници, студенти и ђаци, службеници, жене и омладина, велики део грађана, одазивајући се позиву КПЈ, испољили су у тим најтежим тренуцима историје свога народа слободарски и револуционарни дух по којем је Београд далеко познат.

Немачки окупатори и њихови домаћи сарадници од првог дана окупације и све до краја рата ниједног дана нису се осећали сигурним у Београду. Борци народноослободилачког покрета готово свакодневно су им својим акцијама у граду задавали ударце и опомињали их на неизбежност пораза сила Осовине и фашизма уопште. А стотине и хиљаде Београђана, који су се борили у партизанским одредима и бригадама Народноослободилачке војске, често и на најодговорнијим, руководећим положајима, наносило је ударце окупатору и његовим сарадницима с оружјем у руци и, заједно са свим борцима НОВ и ПОЈ, доприносило приближавању дана коначног ослобођења.

Београд је у ослободилачкој борби 1941—1945. поднео огромне жртве. Он је неколико пута разаран авионским бомбама. Београђани су били изложени суровим прогонима, физичком притиску и уништавању од стране фашистичке војске и полиције. Њих су тукли, хапсили, убијали. Они су гладовали; морали су да трпе страховиту оскудицу у огреву, текстилу, обући и другим основним животним потребама. Они су имали да се боре против аћимовићевско-недићевских и љотићевских издајника који су уз помоћ немачких бајонета хтели да умире и подјарме немирну Србију. Морали су да савлађују утицаје издајничке, лажне патриотске четничке пропаганде. Издржали су и савладали. У оквиру борбе свих народа Југославије, учествовали су у достојној мери у ослободилачком рату и пружили значајан прилог његовом победоносном исходу.

Велики град на два рекама продужио је и развио у овој борби револуционарне борбене традиције које су се зачеле још крајем XIX и почетком XX века, а ојачале и по-

стале велика снага нарочито у последњој деценији пред други светски рат.

Снажан развој политичког, културног и привредног живота захватио је Београд после коначног ослобођења од турске власти. У граду је израстала грађанска класа, коју су претежно сачињавали најбогатији трговци, високи државни чиновници и официри, богате занатлије и придошли поседници са села. Развој капитализма у Србији и на Балкану и политичка независност брзо су увели српску грађанску класу у политичке борбе. У Београду се стварају прве српске политичке партије. Ту су деловали највећи грађански политичари, ту су стварали своја дела многи велики српски научници, књижевници, сликари, вајари, композитори и други уметници.

С обзиром на друштвени развитак Србије, у Београду се рано почињу јављати социјалистичке идеје. А већ први експлоатисани радници, слуге и ситне занатлије полазе у борбу против социјалних неправди, против реакције, против монархије, за бољи живот радних људи и сиротиње и настоје у тој борби да створе своје политичке организације.

У то време у развијенијим земљама Европе већ је била створена снажна радничка организација. Идеје научног социјализма постајале су моћно оружје револуционарне радничке класе, а пламене, борбене речи Маркса и Енгелса налазиле су најразличитије путеве до радничких и сиротињских душа. Била је већ основана (1864) и у великом броју европских земаља деловала Прва интернационала. О подвизима јунака Париске комуне брзо се сазнало и на Балкану. Све је то одјекнуло и у Србији.

С појавом Светозара Марковића у Београду је већ седамдесетих година прошлога века оштро продрла бритка социјалистичка критика тадашњег друштвеног уређења, која је осуђивала рирократску и монархистичку самовољу. Са групом својих присталица Светозар Марковић је ту објавио први српски социјалистички политички програм. Његови написи о самоуправи, о улози Србије на Истоку, о потреби ревизије устава, о суду, о финансијама, о радничком питању, о равноправности жена и другим друштвеним проблемима извршили су огроман утицај на читаве генерације српске омладине. Светозар Марковић је у Београду настојао да створи и прве радничке произвођачке задруге, као основу за изградњу друштва удруживањем непосредних произвођача.

Били су то мали, тада незнатни почеци социјалистичког и радничког покрета у Београду и Србији, али и клица из које ће се касније развити организован социјалистички покрет радника и сељака.

У то доба печат политичком животу у граду давале су грађанске странке, Либерална и Напредњачка. А убрзо ће, осамдесетих година, управо на основу Светозаревих идеја, Радикална странка увелико привући симпатије великог дела грађана. Никада напори двора и грађанских влада нису успели да угуше развој напредног и прогресивног покрета у Београду.

После Светозареве смрти, Мита Ценић, Васа Пелагић, Андра Банковић и други српски социјалисти настављају у Београду и Србији борбу за ширење социјалистичких идеја. Још 1871. године у Београду је, под уредништвом Светозара Марковића, био покренут лист „Раденик“, први социјалистички лист на Балкану. Светозареви следбеници, осамдесетих година, исто тако покрећу разне социјалистичке и радничке листове и у борби с режимом тешко их одржавају, покушавајући да организују тада малобројне раднике у једну самосталну политичку партију.

Напредни грађани су са симпатијама гледали на те покушаје. Радници и омладина супротстављали су се обреновићевским владама и протестовали против прогањања првих српских бораца за бољи живот и социјализам. Већ 1894. године у Београду је била одржана прва прослава Првога маја. Група од педесетак радника прошла је главним београдским улицама, а на челу првомајске поворке, испод црвене заставе, корачали су раднички вођи Васа Пелагић и Андра Банковић.

Та борбена радничка група није тада још могла да дође до јачег изражаја.

Против диктаторског режима Александра Обреновића устао је онај део грађанске класе коме су били потребни шири политички оквири за бржи капиталистички развој. Та грађанска опозиција знала је искористити и прве ударце које је раднички покрет задавао диктаторском режиму. У грађанској Србији отварају се многе банке, оснивају се нова предузећа, развија се трговина, изграђује се бројни кадар чиновника и официра, учвршћује се жандармерија и државни апарат. Развија се просвета, шири се писменост, отварају се нове основне школе, гимназије, стручне школе. Почињу да раде многе културне институције. И здравствена служба се постепено поставља на модерне основе. Током тога развоја ничу многи привредни, просветни, културни и здравствени радници. Расте српска штампа. А у свему томе Београд предњачи.

Стварањем првих индустријских предузећа крајем XIX века и Београд почиње мењати свој лик. У њему се формира радничка класа и она се супротставља властодршцима и експлоататорима. Повећањем броја радника створени су услови за оживотворење напора првих српских со-

цијалиста за стварање радничке партије. Настављајући традиције раније српске и београдске социјалистичке штампе („Раденик“, „Радник“, „Борба“, „Час“* „Истина“ и др.), у Београду је 1895. године почео излазити први марксистички лист у Србији, „Социјалдемократ“, а две године касније појављују се „Радничке новине“. Српски социјалисти повезују тада са Другом интернационалом, коју је 1889. године основао Енгелс, и са социјалистима других земаља.

Почетком XX века раднички и социјалистички представници већ снажно дижу свој глас против двора и српске буржоазије. Социјалистички вођи Радован Драговић и Димитрије Туцовић налазе се на челу масовних антирежимских акција. Студентска социјалистичка демонстрација, са галерије у Сенату, против Николе Пашића 1902. и чувене мартовске демонстрације 1903. године против краља Александра Обреновића, представљале су не само прве крупне политичке акције организованог социјалистичког и радничког покрета већ су и доприносиле општем заостравању сукоба опозиционих снага са обреновићевском диктатуром.

На тај начин су радничке и социјалистичке снаге учествовале у обарању диктатуре краља Александра Обреновића, чиме су створени повољни услови да се те исте године у Београду оснује *Српска социјалдемократска странка*. Са већ раније основаним синдикалним организацијама, које су стварали Радован Драговић, Димитрије Туцовић и други раднички борци, Београд је сада постао центар радничког покрета у Србији. Ту је радничка класа Србије почела да ступа на политичку позорницу као организована снага, повезујући се уједно и с међународним радничким покретом, чим се искуством користила.

Српски социјалистички раднички вођи, Радован Драговић, Димитрије Туцовић и други, на супрот националистичкој политици српске буржоазије, истицали су интернационалистичку солидарност радника свих народа и братство међу народима као идеал коме треба тежити. Они су преко „Радничких новина“ давали подршку 1903. хрватском народном покрету и истицали тезу о заједничким интересима и братству српских и хрватских радника и сељака. Они су пружили подршку македонском народу и његовом илинденском устанку 1903. године, залажући се енергично, преко своје штампе и разних скупова, за укидање турске владавине у Македонији и за остварење аутономне Македоније. Српски социјалисти су подвргли најоштријој критици великосрпске тежње Пашићеве владе за освајањем Албаније и Македоније. Они су најоштрије осуђивали аустријску анексију Босне и Херцеговине и империјалистичке тежње и акције бечког двора, истичући да народ Босне и Херцеговине мора добити пуно право слободног самоопредељења.

Јачањем радничке класе и њене Социјалдемократске странке у Београду је заструјао нови живот. Ту је Социјалдемократска странка основала своју партијску школу. Она је ту покренула теоретску социјалистичку библиотеку и часопис „Борбу“, преко којих су марксистичка литература и социјалистичке идеје стицали у Србији пуно право грађанства. Десетине и стотине београдских радника похађали су синдикалну школу и слушали предавања Димитрија Туцовића, Душана Поповића и других тадашњих српских социјалиста. Топчидер, Кошутњак и Звездара постали су омиљена радничка и омладинска излетишта, где су одржане бројне прославе Првога маја и других радничких празника, када су радници и напредна омладина поносно носили црвене заставе и маштали о будућем социјалистичком друштву.

Београдски радници су уз помоћ синдиката и Социјалдемократске партије све чешће и отвореније ступали у борбу за своја економска и политичка права и велики број тарифних покрета и штрајкова које су они спровели још пре првог светског рата поткопавали су позиције капиталиста. Велики штрајк радника у Фабрици шећера на Чукарици 1907. године и раднички сукоб с полицијом забележени су као најкрупнија акција радничке класе у Србији пре првог светског рата.

У Београду је Српска социјалдемократска партија 1910. године организовала Прву балканску социјалистичку конференцију, на којој се залагала за ослобођење свих угњетених балканских народа путем стварања социјалистичке балканске федерације. Социјалистички посланици у Народној скупштини, др Михаило Илић, Драгиша Лапчевић, Триша Кацлеровић и други, залагали су се за права радног народа и осуђивали политику и планове тадашње српске владе. Уз помоћ прогресивног посланика, републиканца Јаше Продановића они су успели да Народна скупштина 1910. донесе Закон о радњама, први закон из области радничког законодавства у Србији.

Српска социјалдемократска странка била је доследна у спровођењу закључака са конгреса Друге интернационале и код српских радника развијала осећања интернационалне пролетерске солидарности. Српски социјалистички посланици гласали су у Народној скупштини 1912. године против ратних кредита, неопходних за вођење балканских ратова. Они су поступили доследно у духу одлука међународних социјалистичких конгреса, усмерених против империјалистичких ратова. Они су исто тако поступили и 1914. године када је, нападом Аустроугарске на Србију, почео први светски рат. Заједно с бољшевичким посланицима у руској Думи и бугарским социјалистичким посланицима („тесни“), као и појединим усамљеним радничким борцима у другим европ-

ским земљама (Карл Либкнехт и Роза Луксембург у Немачкој, на пример), били су једини социјалисти у Европи који су се супротставили империјалистичком рату.

После великог доприноса који је политичком животу и култури дао Светозар Марковић, у Београду су, својим чланцима у „Радничким новинама“, часопису „Борба“ и радовима у другим едицијама, Димитрије Туцовић, Душан Поповић, Радован Драговић и други угледни српски социјалисти развијали социјалистичку мисао и неки од њих стекли су углед не само најбољих бораца за социјализам већ и најагилнијих и најумнијих јавних, политичких и културних радника Србије свога времена.

Радничке и социјалдемократске организације су својим акцијама још пре првог светског рата стварале и развијале код Београђана слободарски борбени дух. Он се у Београду развијао упркос томе што је у граду расла и богатила се грађанска класа, београдска чаршија, која је стварала свој морал и своју културу, упркос томе што су у Београду деловале најснажније грађанске државне, политичке, културне и верске установе, што су ту излазили многи грађански листови с великим тиражима и вештим написима. У тој живој грађанској средини, која је била у успону, утолико је више значила појава радничке класе и њене партије и њихова борба за измену друштвеног уређења, акција носилаца социјалистичких идеја, њихов утицај на развитак друштва, на политички и културни живот у граду. *

Значајан резултат овог социјалистичког покрета био је тада и у томе што је јавност брзо обавештавана о свим крупним акцијама радничког покрета у другим земљама и што је социјалистичка мисао у Србији својим утицајем превазишла тада још скучене оквире радничке класе и на различите начине почела да продире и у грађанске редове, нарочито у редове младе српске интелигенције.

Тешке патње и страдања донео је Београду први светски рат. Са обала Саве и Дунава аустроугарска и немачка артиљерија непрестано су тукле град који је био тек у напону развоја. Заједно с војском, и Београђани су бранили свој град. Дивизије српске војске храбро су се опирале надирању аустријских и немачких трупа, али нису имале довољно снаге да их зауставе. Биле су мобилисане и јединице трећег позива, старији људи и омладина, који су се заједнички јуначки борили, али Београд нису могли одбрани. Врховна команда, влада и краљ још раније су се преселили у Ниш, и Београд је 1915. године пао у руке непријатељу. Од тада и све до 1918. године његовим улицама марширали су непријатељски војници и била је успостављена аустро-немачка окупациона власт.

Али Немачка и Аустроугарска потучене су у првом светском рату. На рушевинама Аустроугарске монархије изграђена је нова државна заједница југословенских народа. Радничка класа у југословенским земљама била је тада још малобројна, слаба и политички незрела и није могла битно да утиче на успостављање унутарњег друштвено-политичког уређења у новој држави. То су искористили српски двор и српска буржоазија, у заједници с већим делом хрватске и словеначке буржоазије, па је била образована Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Београд је постао главни град нове државе.

Од тада се Београд почео снажно развијати. На некадашњим њивама и виноградима око града ницале су зграде, просецане улице и грађена нова градска насеља. Београд се тада изграђивао претежно на гребену између Врачара и Калемегдана и ширио у правцу Авале, Кошутњака, Чукарице и Гроцке. Били су створени сви услови за спајање Земуна с Београдом, иако су још били одвојени неизграђеним простором. Заједно са Земунском, град је 1921. године имао преко 130.000 становника. Почео је да добија изглед модерног европског града. Отваране су нове линије електричног трамваја а уз њих, на улицама су се, поред тањига и фијакера, појављивали и први аутомобили. У главним улицама асфалт је постепено замењивао турску калдрму. Проширивала се изградња водовода и канализације. Град је добијао електрично осветљење.

Главни град у држави развијао се претежно као административни, политички, трговински и културни центар. Индустрија је у Београду подизана споро и у смањеном обиму. Према сећању савременика, краљ и владајући кругови нису желели да Београд израсте у индустријски град. Они су се бојали повећања броја радника у Београду. Па ипак, с постепеним подизањем индустрије и ширењем трговине и комуналног газдинства, у граду је растао и број радника. Радничка класа у Београду, и против воље владајућих кругова, убрзо постаје једна од главних политичких снага.

Школска и студентска омладина такође је у Београду израсла у значајну политичку снагу. Поред основних, у Београду су отворане многе нове гимназије и стручне школе, а некадашњи Лицеј, затим Висока школа и, од 1904. године, Универзитет постао је значајна научна и просветна установа. У Београду се школовала омладина из свих крајева земље и из свих друштвених слојева, а у школу и на Универзитет почела су да долазе у већем броју него раније и деца радника и средњих и сиромашних сељака. Школска и студентска омладина брзо је, великим својим делом, прихватала напредне и револуционарне идеје.

Грађанске политичке партије, Радикална, Демократска и друге, одмах по стварању Краљевине СХС почеле су да воде широку пропаганду и агитацију за подршку краљу и централистичкој великосрпској политици. У тежњи да одрже старе и приграбе нове позиције у држави, у привреди и култури, владајући великосрпски кругови китили су се ослободилачким ореолом. И Београд је у првом тренутку био понет таласом ослободилачког одушевљења. Али он је ипак убрзо рекао своју праву реч. Радници, студенти и ђаци и велики део напредног грађанства нису са симпатијама гледали на краља и буржоаске методе владавине. Напротив, они су врло брзо осетили и схватили да ослобођење од аустро-немачке окупације није уједно донело право ослобођење од капиталистичке експлоатације и политичког притиска домаће буржоазije. Уз то и под снажним утицајем крупних револуционарних збивања у Европи, пре свега под утицајем победе октобарске револуције и совјетске власти у Русији, затим револуција у Немачкој и Мађарској и револуционарног таласања у другим земљама, велики део Београђана испољавао је леву политичку оријентацију. Зато је и разумљиво зашто је управа Српске социјалдемократске партије послала своје поздраве Оснивачком конгресу нове, Комунистичке интернационале коју је стварао Лењин марта 1919. године у Москви.

Већ априла 1919. године у Радничком дому на Славији основана је Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста). Под њеним руководством, организовани у револуционарне класне синдикате, београдски радници и службеници водили су тада многобројне акције, држали зборове, штрајкове и тарифне покрете, истичући захтев за побољшање положаја радничке класе и читавог сиромашног света. Под притиском ових радничких акција, капиталисти су били приморани да прихватају радничке захтеве. У то време у Београду су радници представљали такву снагу да су, на пример, типографски радници успели чак да спроведу цензуру буржоаске штампе. Они су одбијали да штампају чланке против радничке класе, демократије и социјализма.

Кроз готово сва београдска предузећа прошао је талас штрајкова, у којима су радници успешно остваривали веће наднице, осмосатно радно време и боље услове осигурања. Услед наглог скакања цена, радници су склапали само краткорочне уговоре, да би после одређених рокова поново могли тражити повећање надница.

Студенти и ђаци такође су водили своје акције против тадашњег режима, захтевајући нарочито да се реше питања њихових стипендија, смештаја и други проблеми школовања. Већ у то време израстао је снажан напредни студентски покрет. На Универзитету је основан Клуб студената

марксиста и он је заједно са Удружењем „Побратимство“ учествовао у свим већим студентским акцијама.

На многобројним студентским и радничким зборовима доношене су резолуције које су упућиване влади, а ова је често морала, под тим притиском, да излази у сусрет појединим оправданим захтевима. Раднички, студентски и напредни ђачки покрет, као и организација жена-комуниста, развијали су у Београду револуционарни дух и покретали грађане на акцију. Услед многобројних радничких и других опозиционих акција, ситуација је у граду била тако револуционарна, а духови тако наелектрисани да су многи грађани били склони приступању револуционарном покрету. Револуционарна стремљења су обухватила и оне широке масе грађана који су по свом економском положају били блиски радницима.

Једна од највећих акција београдског пролетаријата у то доба било је његово учешће у генералном штрајку, који је 20. и 21. јула 1919. године одржан у целој земљи у знак солидарности са Совјетском Русијом и Совјетском Мађарском, штрајк протеста против владиних намера да неке војне јединице упути против револуције у Русији и Мађарској. Тих дана стали су сви бродови на Сави и Дунаву, а са београдске железничке станице није пошао ниједан воз. Престао је рад у свим београдским предузећима. Радње су остале затворене. Није било градског саобраћаја. Типографи су одбили да штампају грађанске листове, а изашле су само „Радничке новине“, позивајући све грађане на солидарност с радничком класом. Протестни генерални штрајк одржан је с најпунијим успехом.

Међутим, развој ситуације у земљи и у већем делу света водио је стабилизовању буржоазије на власти. Руководство радничке партије било је тада недовољно одлучно, а уз то још и уверено да ће уставним путем бити уведена пуна грађанска демократија и пролетаријату зајемчена слобода класне борбе. На основу таквог схватања, Партија није хтела превише заоштравати однос са режимом, чекајући да се донесе устав, што је буржоазија одлагала да би учврстила своје позиције. Неодлучно комунистичко руководство је чак радницима у Београду саветовало да 1919. и 1920. године не славе Први мај јавно, „да не би изазивали владу“. Неуспех општег штрајка саобраћајних и транспортних радника, који је почео 15. априла 1920. године, био је већ знак извесног слабљења радничког покрета, а јачања режима. У тој ситуацији велике штете радничком покрету у Београду, као и у целој земљи, нанели су цепачи радничког покрета Живко Топаловић, Драгиша Лапчевић, Недељко Дивац и други који напуштају Комунистичку партију, устају против револу-

ције у Русији и против револуције уопште и стварања диктатуре пролетаријата.

Па ипак, августа 1920. године, на општинским изборима, Београђани су и поред свег притиска двора, политичког апарата, жандармерије и војске гласали великим делом за комунисте. Од укупно 10.439 предатих гласова, комунисти су добили 3.628, док су радикали добили 3.375, демократи 2.831 и републиканци 605 гласова. На основу тога, комунисти су добили већину одборничких места у општини и председник КПЈ Филип Филиповић био је од стране Партије одређен за председника општине. Међутим, владајући кругови спречили су комунисте да уђу у општину, а неодлучно комунистичко руководство није тада предузело озбиљније мере да се супротстави режиму.

И поново, новембра 1920. године, на изборима за Народну скупштину комунисти су однели значајну изборну победу. За комунистичку листу у целој земљи гласало је 198.500 бирача, а посланичка места у Народној скупштини заузело је 59 комуниста. У Београду је на овим изборима, од укупно 12.558 предатих гласова, за комунистичку листу гласало 4.050, тј. Уз. Ови гласови Београђана дали су комунистима два посланичка места.

Убрзо после скупштинских избора владајући кругови предузели су најоштрије мере против радничког и читавог напредног покрета, а нарочито против Комунистичке партије. Београд је 30. децембра 1920. године освануо излепљен плакатима са „Обзнаном“, владиним актом о забрани комунистичке пропаганде и сваког рада комунистичких организација. Као и у целој земљи, у Београду је забрањен рад организација КПЈ, а биле су и запечаћене просторије револуционарних класних синдиката, који су оглашени за комунистичке. Уз помоћ режима, у Раднички дом почели су се увлачити цепачи и отпадници од радничког покрета. Комунистичка партија је тиме била бачена у илегалност, иако су њени посланици још неколико месеци седели у Народној скупштини.

Од тада Комунистичка партија и читав напредни покрет имали су да издрже преко две деценије илегалне борбе с владајућим режимом, а њихови најбољи представници често су били изложени најоштријим прогонима и мучењима у затвору. Напредно становништво Београда морало је да се прилагоди новим тешким условима политичког живота које су успели да наметну краљ и влада.

Међутим, забране, хапшења¹ и прогони нису могли да угуше опозиционо расположење напредног становништва Београда. Незадовољан неодлучним и пасивним држањем партијског руководства, један мањи број комунистичких омладинаца одлучио је чак да пође путем извођења политич-

ких атентата. Велико узбуђење прошло је градом 29. јуна 1921. год., сутрадан по изгласавању такозваног Видовданског устава у Народној скупштини, када је омладинац Спасоје Стејић у улици Кнеза Милоша покушао бомбом да изврши атентат на регента Александра. Убрзо, 21. јула, у Делницама је један други комунистички омладинац, Алија Алијагић, извршио атентат на злогласног министра унутрашњих послова Милорада Драшковића, који се 1919—1920. године нарочито био окомио на комунисте и раднички покрет. Припремајући се још од раније да потпуно онемогуће сваку револуционарну и напредну политичку акцију у земљи, владајући кругови искористили су ове атентате као повод да Комунистичку партију сасвим ставе ван закона. У Народној скупштини, 2. августа 1921. године, био је донет Закон о заштити државе, према коме је за сваку акцију комуниста била предвиђена тешка казна, па чак и казна смрти. Тада је и велики број комуниста — народних посланика био ухапшен. Они су јануара 1922. године, заједно са атентаторима на регента Александра и министра Драшковића, били изведени пред суд и оптужени да су организовали ове атентате. Краљевски суд није, међутим, могао да докаже да је КПЈ приступила индивидуалном терору, јер Партија заиста није повела такву политику.¹⁾

Партија, Савез комунистичке омладине, раднички и напредни студентски и ђачки покрет тешко су се прилагођавали условима наметнутим „Обзномом“ и Законом о заштити државе. Већина партијских организација у Београду осула се и распала. Заменички извршни одбор КПЈ с великим напорима отпочео је у Београду рад на изградњи илегалне партијске организације. Под уредништвом Моше Пијаде, Партија је покренула легални лист „Слободну реч“. У Београду су, у јесен 1921, основани Независни синдикати, који су под руководством КПЈ улагали напоре за организовање радника.

По доношењу Видовданског устава и Закона о заштити државе положај радника у целој земљи, па и у Београду, нагло се погоршао. Радници су постепено губили тековине освојене револуционарним акцијама 1919. и 1920. године. Цене основних животних потреба скакале су у великој несразмери с порастом радничких надница. Осим тога, радници

Пошто суд није могао да докаже да су руководиоци Партије организовали поменуте атентате, он им је судио због програма усвојеног на Конгресу у Вуковару 1920. године, којим је било предвиђено стварање Црвене армије и увођење диктатуре пролетаријата. Суд је оценио овај програм као „велеиздајнички“ и партијски руководиоци су били осуђени на казне робије у трајању од 1 до 3 године. Алија Алијагић је осуђен на смрт и марта 1922. обешен је у Загребу. Спасоје Стејић и најближи сарадници Алијагића били су осуђени на дугогодишње казне.

су у Београду били изложени сталним сумњичењима и прогонима од стране полиције. Приликом крунисања Александра за краља 1922. године, кроз београдске затворе је прошло око 12.000 радника, од којих је већина била протерана у родно место.

Једино су комунисти, иако недовољно организовани и у пуној илегалности, и даље настојали да се боре за побољшање положаја радника, против реакционарних владиних мера, за демократска права грађана. Када је режим забрањено даље излажење „Слободне речи“, Партија је купила лист „Београдски дневник“, који је такође уређивао Моша Пијаде. Те исте, 1922. године, Партија је у Београду покренула и лист „Радник“.²⁾

Захваљујући напорима илегалног партијског руководства, у Београду је 13. јануара 1923. године основана Независна радничка партија Југославије. КПЈ је преко те легалне партије ширила револуционарни утицај на раднике и грађане. У редовима комуниста тада су се и у Београду водиле озбиљне теоретске дискусије: о националном питању, о синдикалном питању, о аграрном питању, о односу према фашизму, који се већ био појавио у Италији, а и у нашој земљи, где су се јављале националистичке профашистичке организације, и о другим питањима.

Београд је тада био центар политичких борби буржоаских странака које су се сукобљавале у борби за превласт. Смењивала се једна влада за другом, али свима је било заједничко: непријатељски став према радничком покрету. У целој земљи погоршавао се положај радника и сељака и све више се дизао њихов глас против великосрпског централизма и буржоазије. Незадовољни друштвеним и политичким уређењем, угњетени народи, радници и сељаци по целој Југославији већином су тада били изложени пропаганди грађанских опозиционих политичара и на основу те пропаганде почели стицати утисак да је Београд израз свих зала тадашњег режима. Краљ и реакционарна влада у Београду заиста су то и били. Али и под најтежим притиском режима, Београд је показао да у њему радници и остало напредно становништво не прихватају краља и великосрпску политику. Београдски радници, службеници, студенти и ђаци и други напредни људи покушавали су да се организују и да воде борбу против режима. Београд је и даље у већини био прожет демократским слободарским духом.

*) „Београдски дневник“ убрзо је био забрањен и неко време излазио је под именом „Раднички дневник“. — Од оснивања Независне радничке партије Југославије „Радник“ је постао њен орган и излазио је све до забране НРПЈ јула 1924. године. Осим тога, са оснивањем Независних синдиката, у Београду је од 1921. године почео излазити њихов орган „Организовани радник“.

Децембра 1923. године у Београду је илегално одржана Трећа земаљска конференција Комунистичке партије Југославије. Ова конференција, која је заседала у једној згради у Косовској улици, донела је необично важне одлуке. Ако је у Београду био центар великосрпске реакције, двора и политичких снага које су угњетавале југословенске народе, Комунистичка партија је ту први пут заузела исправан теоријски став о националном питању и показала да постоје револуционарне снаге које ће обезбедити ослобођење свих југословенских народа и успоставити њихову равноправност. Независна радничка партија Југославије, преко своје штампе и организације, ширила је закључке Треће земаљске конференције КПЈ. Управо због тога што су масе народа са симпатијама прихватале нове ставове КПЈ о националном питању, у лето 1924. године био је забрањен даљи рад НРПЈ. Што Партија у то време није могла да постигне веће успехе и значајнији утицај у народу, разлоге треба тражити делимично и у фракционашким борбама које су се водиле у партијском руководству.

Политички апарат режима непрестано је пооштравао прогоне комуниста и настојао да открије њихове илегалне организације, да најбоље њихове борце стави у затвор. Надалеко је постала чувена тадашња главна затворска зграда у Београду — „Главњача“, у чијим ћелијама је било затворено и мучено на стотине и хиљаде комуниста и напредних грађана и омладинаца. Међутим, многобројни прогони и претње нису могли обуставити револуционарну и слободарску борбу најпрогресивнијих људи у Београду. Београђани су са великим симпатијама гледали на развитак Совјетског Савеза, иако краљ и влада нису хтели да успоставе дипломатске односе са овом првом социјалистичком земљом. Исто тако, Београђани су са симпатијама гледали на револуционарне догађаје у суседној Бугарској и већина их је била на страни радничког покрета.

По налогу и под руководством Партије, Моша Пијаде је крајем 1924. године организовао илегалну штампарију на Булбулдери и у њој штампао три броја илегалног листа „Комунист“, органа Централног комитета КПЈ. Први број био је посвећен годишњици Лењинове смрти и носио је велику паролу: „ЛЕЊИН ЈЕ МРТАВ, ЖИВЕО ЛЕЊИНИЗАМ“. У вези са издавањем листа Моша Пијаде био је ухапшен, изведен пред суд и осуђен на 20 година робије (казна је касније смањена на 12 година).

У Београду је 1925. године био одржан такозвани Конгрес синдикалног уједињења, на коме су социјалисти основали Уједињени раднички синдикални савез (УРСС). КПЈ и Независни синдикати били су против синдикалног уједињења под руководством социјалиста и нису хтели узети

учешћа у новооснованим синдикалним организацијама. Насупрот овим, реформистичким синдикатима, Независни синдикати су, под руководством Партије, одиграли значајну улогу у формирању револуционарне свести код радника и у борби против реформистичких идеја и капитуланства, које су тада проповедали социјалисти. Због такве акције Независни синдикати су били приморани да се боре против најразноврснијих препрека и сметњи које им је чинио режим.

Раднички покрет је у Београду 1926. и 1927. године преживљавао озбиљну кризу. У руководству КПЈ развила се тешка фракционашка борба. Вођ десне фракције Сима Марковић имао је извесног утицаја у београдској партијској организацији. Она је 1927. године, под његовим утицајем, чак пружала отпор централном партијском руководству. Али фракционашима није пошло за руком да поцепају Партију. У Београду је 1927. године био одржан конгрес Независних синдиката Југославије и том приликом још једном је манифестована чврста воља радничке класе да се бори за ослобођење. У рашчишћавању унутрашњих односа у Партији 1928. године СКОЈ и радничка омладина у Београду имали су правилан став и водили оштру борбу против цепања Партије, против десне и леве фракције. Београдски СКОЈ је у то време стао на страну Отвореног писма Коминтерне, а против свих фракција.

Ово треба посебно истаћи управо због тога што је режимски апарат 1927. и 1928. године појачавао притисак против револуционарног комунистичког покрета. Године 1927, у јесен, полиција је спровела нова хапшења у редовима комуниста, а фебруара 1928. године у Београду је био одржан судски процес против 25 затворених комуниста. У јавности се о том процесу тада много говорило, о њему је писала и грађанска штампа. Карактеристично је да је већи број осуђених у овом процесу био из редова СКОЈ-а, који је у то време широко развио своју активност.

Бурни догађаји наступили су у Београду и у целој земљи 1928. и 1929. године. Краљ и дворска клика, немајући других средстава да воде борбу против незадовољног народа и грађанских опозиционих странака, јуна 1928. године нашли су атентатора који ће револверским хицима у Народној скупштини покушати да реши обрачун између српске и хрватске буржоазије. Између скупштинских клупа потекла је крв вођа хрватске буржоаске опозиције. Народни посланик Пуниша Рачић убио је Павла Радића и Стјепана Басаричека, а тешко ранио Стјепана Радића и Ивана Гранђу. Радић је убрзо умро од последица рањавања. Краљ се отворено припремао за увођење своје диктатуре.

У БОРБИ ПРОТИВ ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ

Краљ Александар је 6. јануара 1929. године завео своју диктатуру. Насиљем и крвљу покушао је да учврсти свој положај у земљи. Краљ је укинуо Устав, растурио Народну скупштину, распустио све политичке странке и забранио сваки њихов рад, а посебно се политички апарат диктатуре бацио на илегалну Комунистичку партију. Био је забрањен сваки синдикални рад и синдикално организовање радника. У Београду је образован специјални Суд за заштиту државе, који је судио на основу истоименог закона. У судску зграду овог суда, у улици Кнеза Милоша, довођени су сви противници диктатуре, посебно комунисти и револуционари из целе земље, којима се ту судило. Полицијски провокатори увлачили су се у партијске организације, хапсили комунисте, спроводили их у „Главњачу“, где су их пребијали, па чак и убијали. За читаву земљу је са увођењем диктатуре наступио један нов период.

Диктатура се нарочито окомила на комунисте. У београдским затворима убијено је тада неколико руководиоца Комунистичке партије, међу њима Брацан Брацановић³⁾, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију и члан Политбироа ЦК КПЈ, Милан Делић⁴⁾, члан ПК КПЈ за Србију, Владимир Нешић³⁾, члан Месног комитета КПЈ за Београд

³⁾ *Брацан Брацановић* (рођен почетком деведесетих година у Вељем Брду, у Црној Гори), учитељ, још на школовању у Русији (1905—1912) дошао је у додир с револуционарним покретом. Од 1919—1922. боравио је опет у Русији, а 1922. вратио се у земљу и постао члан КПЈ и њен активиста. Више пута је био хапшен. Преко Чехословачке и Пољске, 1923, поново је отишао у Русију. Био је делегат на IV конгресу КПЈ у Дрездену октобра 1928. Године 1929. упућен је на рад у земљи, и тада је постао секретар ПК КПЈ за Србију. Исте године био је један од покретача и писац многих чланака листа „Комунист“. Међутим, августа те године био је ухапшен и после страховитог мучења у Главњачи, пошто је изведен из зграде Управе града Београда, ноћу 25—26. септембра 1929, убијен је у Маринковој Бари, тобоже „при покушају бекства“.

⁴⁾ *Милан Делић*, металски радник, јавља се у револуционарном покрету већ 1925. као један од организатора штрајка у фабрици „Велокс“. По партијском задатку радио је у Независним синдикатима. Године 1929. био је члан ПК КПЈ за Србију и МК КПЈ за Београд. Под притиском полиције, извесно време морао је да се склони из Београда. Приликом хапшења, 30. јуна 1930, покушао је да побегне, али су га агенти убили на улици.

⁵⁾ *Владимир Нешић* (1896—1929), рођен у селу Гложане, у бившем ресавском срезу, школовао се у Свилајнцу, Београду и у Француској. Учествовао је у борбама на Солунском фронту. Као студент прикључио се напредном студентском покрету и био члан Клуба студената марксиста. Члан Комунистичке партије постао је 1920. После „Обзнане“ дуго је радио у илегалном партијском техничком апарату, а 1928. у техници ЦК КПЈ. Постао је затим секретар Црвене помоћи. У његовом стану штампан је лист „Комунист“. Ухапшен је у августовској провали 1929. и неколико дана зверски мучен. Пошто

и секретар Црвене помоћи, као што је, неколико година раније, убијен Станко Вулч Фрањо⁶⁾, руководилац партијског рада у војсци. Кроз београдске улице, оковани у ланце, пролазили су комунисти оптужени пред Судом за заштиту државе, одлазећи и враћајући се са суђења.

У то време је тешко била погођена и организација КПЈ у Београду. После 6. јануара 1929. године дошло је до групних хапшења, пре свега чланова ПК СКОЈ-а за Србију и МК КПЈ за Београд. Тада су, између осталих, били ухапшени Александар Ранковић, секретар ПК СКОЈ-а за Србију, и чланови Месног комитета КПЈ за Београд — Милош Матијевић Мрша, Петар Грубор и други, који су изведени пред Суд за заштиту државе и осуђени на дугогодишње казне робије.

Диктатура је задала тешке ударце организацијама Комунистичке партије и СКОЈ-а, као и целом радничком покрету у Београду. Али упркос свем насиљу, диктатура није могла да сломи слободарски дух Београда. Београђани су међу првима пружили отпор краљевој диктатури. И поред тога што је Месни комитет Партије, услед хапшења његових чланова, био разбијен, крајем 1929. године у граду је образован нови Месни комитет. Секретар Месног комитета постао је Ибро Бабовић, а чланови Месног комитета били су: Мате Видаковић, Саво Љубоје, Ружа Урошевић и други⁷⁾.

агенти ништа од њега нису могли да сазнају, претукли су га и мртвог бацили с петог спрата зграде Управе града Београда. Нешић је био историчар; написао је студију „О аграрним односима у Југославији“, коју је полиција запленила у рукопису.

⁶⁾ Фрањо Вулч Станко рођен је на Словеначком приморју. Борио се на Солунском фронту на страни Србије као добровољац. Године 1922. постао је члан омладинске комунистичке организације „Искра“ а убрзо и члан КПЈ и функционер НРПЈ. Истицао се као борац за радничка права и учествовао је у одбрани Радничког дома у Љубљани од напада орјунаша. Крајем 1923. био је илегално упућен у војну школу у СССР. По партијском задатку, 1926. вратио се у земљу и радио као инструктор ЦК у војсци, где је покушавао да створи партијске ћелије. Исте године био је ухапшен. Пребијен је до смрти у Главњачи, а његове остатке полицајци су бацили у Дунав. Илегална партијска и легална штампа крајем двадесетих година писала је о Вулчу као о једном од највећих јунака Партије.

⁷⁾ Ибро Бабовић (Требиње, 1907—1934), геомтар, млад је приступио револуционарном радничком покрету. Извесно време службовао је у Пожаревцу, где је као комунист деловао. У јесен 1929, у жеку монархофашистичке диктатуре, дошао је у Београд, где је постао секретар Месног комитета Партије. Неколико месеци 1929/1930. веома активно је радио на окупљању чланова Партије и обнављању организација настрадалих под притиском диктатуре. У једној провали фебруара 1930. био је ухапшен и затим осуђен од Суда за заштиту државе на вишегодишњу робију, коју је издржавао у казнионама у Сремској Митровици и Лепоглави. Умро је исцрпљен болешћу 1934. у казниони у Лепоглави. — Мате Видаковић (1907—1941), рођен у селу Пркоси код Винковаца. Опанчарски радник, још у младости приступио је радничком покрету. Као борац илегалне Партије, 1929. био

Од стране вишег партијског руководства у нови Месни комитет био је делегиран Отокар Кершовани. Убрзо су се осетили политички резултати рада овог градског партијског руководства, иако је оно почетком 1930. године такође било ухапшено, а његови чланови осуђени на разне временске казне робије.

Већ 1930. и 1931. године радници и студенти водили су значајне и оштре демонстрације против шестојануарске диктатуре, посебно против владе генерала Петра Живковића. Под руководством комуниста у ово време нарочито је ојачао покрет студентске омладине у борби против диктатуре. Док су радници у Београду водили штрајкове, студенти су демонстрацијама на улицама и око студентских домова, уз подршку многих грађана, стварали посебну атмосферу у граду.

На Београдски универзитет долазили су студенти готово из свих крајева наше земље. Великим делом они су били из сиромашних сељачких и радничких породица, па је брзо прихватио револуционарне и демократске идеје и, под утицајем и руководством КПЈ, израстао у организовану политичку снагу која је, заједно са радничким покретом, у Београду била носилац борбе за демократију и ослобођење свих угњетених. У годинама диктатуре и све до 1941. године студентски покрет у Београду постао је један од најснажнијих одреда напредног покрета коме је стајала на челу Комунистичка партија Југославије. То није био неки интелектуалистички омладински покрет, већ револуционарни борбени покрет који је с временом толико ојачао да је Партија пред њега могла да поставља и најтеже задатке.

Велики број грађана Београда са симпатијама је посматрао и подржавао тродневне студентске демонстрације од 5—8. новембра 1931. године, уочи избора за Народну скупштину. Са прозора и тераса Студентског дома и на многобројним зборовима у Студентском парку, најнапреднији студенти позивали су грађане да не гласају на изборима. У званичном извештају Министарства просвете каже се да је на збору студената 6. новембра, у аули новог Универзитета, један говорник узвикнуо: „Доле Живковићеве црвене плетенице и

је осуђен од Суда за заштиту државе на три године робије, коју је издржао у Сремској Митровици. По изласку с робије пребацио се у СССР, где је добио високо партијско образовање, а 1937. године пошао је да се бори у Шпанији. Истакавши се у борбама, постао је убрзо командир југословенског одреда „Матија Губец“. После слома Шпанске Републике вратио се у земљу, да би јула 1941. дошао у Београд са специјалним задатком да учествује у изради паклених машина. Приликом експлозије био је тешко рањен, одведен у затвор и касније стрељан. — О *Сави Љубоју* писац ове књиге, и поред уложених напора, није могао наћи података. — *Ружа Урошевић*, данас пензионер у Београду.

лаковане чизме кројене од коже потлаченог народа!", што је изазвало разне повике: „... Доле крвави режим, доле крвава влада, доле Петар Живковић!", а чули су се и повици: „Доле краљ!"

Полиција је у неколико наврата интервенисала против студената и вршила хапшења, али талас демонстрација није могла зауставити.

„Енергичан отпор који смо 8. новембра пружили диктаторском режиму Петра Живковића" — каже се у једном студентском прогласу — „наишао је на једнодушно одобравање и одушевљење у целом нашем народу. Са свих страна, а нарочито са стране грађанства Београда, примамо многобројне честитке и захвалност што смо својим сложним протестом спасли понос и углед своје земље. Ове изјаве, као и велики збор који смо одржали са грађанством пред Студентским домом, најбоље показују да је наша реч била израз правог расположења свих сталежа и свих покрајина у нашој држави.

Тако ће у новијој политичкој историји наше земље 8. НОВЕМБАР остати забележен као дан мрака, притиска и фалсификовања народне воље, али истовремено и као дан када је академска омладина Београдског универзитета показала да има довољно грађанске храбрости и политичке зрелости и да никоме неће дозволити да гази суверена народна права."

Ове студентске демонстрације одржане су после већег броја мањих демонстрација и политичких зборова студената против режима (6. XII 1930, 30. III, 10. IV, 27. X 1931). Студентски покрет против диктатуре наставио је своју акцију демонстрацијама од 7, 9. и 12. децембра исте године.

Упоредо с тим студентским акцијама, радници појединих струка и предузећа у Београду 1929/1931. године одржали су многобројне антирежимске конференције и зборове, тражећи побољшање положаја радника. Забележено је у овом периоду такође и неколико протестних зборова приватних намештеника и трговачких помоћника.

Ваља истаћи да су се у индустрији, занатству, у трговини и разним комуналним службама Београда запошљавали радници из свих крајева Југославије. Ту су често заједно радили радници и Срби, и Хрвати, и Словенци, и Црногорци, и Македонци, и Шиптари, и Мађари. Београд је, на тај начин, израстао у један општејугословенски раднички центар, јер су сви радници ту пролазили кроз разне класне и револуционарне сукобе с ненародним режимом велико-српске буржоазије. Враћајући се у своје завичајне крајеве, они су преносили борбени револуционарни дух којим су

били надахнути у Београду. Зато је и београдска партијска организација, без обзира на тренутно стање у руководству, често била центар за окупљање, повезивање и организовање комуниста са разних подручја целе наше земље. Нарочито су београдска партијска и скојевска организација увек биле тесно повезане са својом ужом и широм околином, са Смедеревом, Пожаревцем, Ваљевом, Шапцом, Младеновцем, Крагујевцем и другим местима.

И поред најокрутнијих мера политичког апарата диктатуре, полиција је у овом периоду непрекидно морала да се бори против растурања у граду илегалних летака Комунистичке партије, у којима су најоштрије осуђиване све мере и поступци диктатуре.

Режим шестојануарске диктатуре није могао дуго да се одржи у свом првобитном облику. Заталасано грађанство и радништво, студенти и омладина непрекидно су вршили притисак на владу и захтевали слободан развој политичког живота у земљи. Иако је претрпела тешке губитке. Комунистичка партија поново је стварала своје организације и стављала се на чело покрета против диктатуре. Проширивале су се старе партијске организације и стварале нове, нарочито у малим предузећима. Чим је поново отпочео синдикални рад, комунисти су се учлањавали у синдикате, иако су социјалисти били у њиховом руководству, и у синдикатима су комунисти вршили снажан утицај на раднике.

Акције радника и студената у Београду против диктатуре имале су огроман значај. Показало се да краљ и дворска клика ни ту, у главном граду, где је концентрисана политичка реакција, нису могли да добију подршку становништва. А Београд је у то време био већ велики град са преко 266.000 становника (1931).

Наредних година у Београду се још више заоштрила борба напредног покрета против реакционарног режима. Хронологија акција радничког покрета из тих година показује да су београдски радници готово у свим предузећима непрекидно одржавали своје конференције и протестне зборове, тарифне покрете и штрајкове. Радници разних струка, металци, грађевинари, текстилци, пекари, обућари, келнери, дрводељци, трамвајци и други упорно су се борили против закидања и нередовног исплаћивања надница, против продужавања радног времена, захтевали су обавезно законско осигурање у случајевима незапослености, пензионо осигурање за све категорије радника, осуђивали су капиталистички акордни рад и, у многим случајевима, власници појединих предузећа били су присиљени да усвоје радничке захтеве.

Поједине струке радника ојачавале су своје подружнице. Савез грађевинских радника Југославије 1. маја

1932. почео је у Београду да издаје свој орган „Грађевински радник“. Градом су се све чешће ширили бројни партијски, студентски и раднички леци. Због издавања илегалног комунистичког листа „Ударник“, априла 1933. године било је ухапшено 14 радника и 15 студената. Октобра исте године био је покренут лист „Покрет“, заједнички орган Савеза приватних намештеника Југославије и Савеза банкарских, осигуравајућих, трговачких и индустријских чиновника Југославије (СБОТИЧ).

Даље су, такође, јачали напредни студентски и средњошколски покрет. Почетком 1932. био је основан Савез средњошколских литерарних дружина београдских гимназија, а почетком наредне године било је чак и ухапшено неколико средњошколаца који су растурали летке КПЈ и СКОЈ-а. Студентске демонстрације (1. IV 1932, 6. XII 1932, јануара и 13. марта 1933. и др.) претварале су се, по правилу, у демонстрације против режима.

Све ове акције одржаване су на иницијативу и под руководством комуниста. Партијски рад појачан је нарочито од средине 1933. године, када је у Београд дошао на илегалан рад Асим Мујкић, инструктор ЦК КПЈ. Све до тог времена, још од 1930, у граду није постојало градско партијско руководство, јер је готово сав руководећи кадар био на робији. Новембра 1933. године у Београд је такође дошао Благоје Паровић, члан Централног комитета КПЈ⁸). Паровић и Мујкић формирали су тада нов месни комитет КПЈ за Београд. Секретар овог Месног комитета био је Јован Маринковић, а чланови: Спасенија Цана Бабовић, Петар Стокић, Александар Здравковић и Јосип Шибер. У том саставу Месни комитет је радио све до полицијске провале у јулу 1934. године. Секретар новог Месног комитета био је Милан

⁸) *Благоје Паровић* (1904—1937) рођен је у селу Биоград код Невесиња у породици сиромашног сељака. Оставши рано сироче, обућарски занат је учио у Винковцима, где је пришао СКОЈ-у. Као млад комунист истакао се већ у Тузли и Новом Саду, а 1924. у Београду постао је члан КПЈ. Отада настаје још напорнији и плоднији период његове политичке активности због чега често долази до сукоба с полицијом, која га је затварала више пута. Године 1925. био је члан МК у Загребу. С Јосипом Брозом упознао се у затвору 1927. По завођењу диктатуре био је неко време на школовању у СССР-у, а почетком тридесетих година враћа се у земљу и постиже велике успехе у обнављању партијских организација, између осталих и у Београду. На IV земаљској конференцији КПЈ у Љубљани 1934. изабран је за члана ЦК и убрзо постаје и члан Политбироа. Његова активност преноси се затим у Шпанију, где је политички комесар XIII интернационалне бригаде, и на тој дужности је, у једном окршају, пао јуначком смрћу. — *Асим Мујкић*, рођен у Босни, био је почетком тридесетих година члан ЦК КПЈ. Пре тога налазио се на политичком школовању у СССР-у. Средином тридесетих година поново одлази у СССР, где је нестао за време Стаљинове чистке, као жртва исконструисаних оптужби.

Гавриловић"), а чланови: Јосип Босак, Миодраг Трајковић, Џевад Маглајић и Душан Ђорковић. Крајем те године била је основана илегална штампарија у којој је штампан „Комунист", орган Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Штампарија је била смештена у Триглавској улици, у стану керамичарског радника Јована Јерковића. Нешто касније почела је да ради и друга илегална штампарија, смештена у Варшавској улици, у стану Нинка Сакића, и у њој је штампан „Пролетер", орган Централног комитета КПЈ, који је до тада излазио у иностранству. Наредне године у Београду је почео да излази и „Млади комунист", орган СКОЈ-а.

Борба напредног демократског покрета у Београду од 1933. године усмерава се све енергичније против фашизма уопште и против свих покушаја фашизације у разним областима живота од стране реакционарног режима. Крајем маја 1933. године више стотина радника и студената приредило је на железничкој станици велике манифестације напредном немачком књижевнику Ернесту Толеру¹⁰⁾, који је посетио Београд. Ове манифестације прерасле су у снажне демонстрације против фашизма. **Полиција** је силом растурала демонстранте и том приликом их је већи број био ухапшен.

Антифашистички покрет нарочито се развијао на Београдском универзитету, где је напредна студентска омладина водила оштру борбу против фашистичких и профа-

¹⁰⁾ *Пера Стокић*, металски радник, био је ухапшен још 1927. године због револуционарног рада. Приликом хапшења 1934. у његовом стану откривена је штампарска машина на којој је штампан лист „Млади бољшевик". Све до 1937. налазио се на издржавању казне у Сремској Митровици, а по изласку на слободу одлази у Шпанију, где се до краја борио на страни Републике. У Београд се вратио 1940, а погинуо је за време рата. — *Александар Здравковић*, металски радник, осуђен је од Суда за заштиту државе и казну је издржао у Сремској Митровици. Поново је хапшен 1938. због растурања летака, а по изласку из затвора наставио је партијски рад. Ухапшен је и стрељан међу првим жртвама у полицијској рацији 22—23. јуна 1941. године. — *Јосип Шибер* (Градачац, 1908—1941), столарски радник, као омладинац пришао је револуционарном покрету. Био је један од иницијатора стварања партијске организације у Ужицу 1931. Године 1936—1938. налазио се на школовању у СССР-у. Више пута је хапшен, између осталог и у Загребу уочи рата. Као политички затвореник био је одведен у Керестинац, где је 13—14. јула 1941. погинуо при покушају бекства. — *Милан Гавриловић*, чиновник, данас живи у Пољској. — *Спасенија Цана Бабовић* данас је члан ЦК СКЈ. — *Јован Мариновић* данас је секретар Информативне службе Савезне скупштине.

¹¹⁾ *Егнел Тоиег* (1893—1939), напредан немачки антифашистички књижевник. Учествовао је у стварању Баварске Совјетске Републике. Чим је Хитлер дошао на власт 1933, емигрирао је у САД. Учествовао је у раду Конгреса Пен-клуба 1933. у Дубровнику, после којег је дошао у посету Београду. Године 1939, у једном њујоршком хотелу, извршио је самоубиство, разочаран развојем ситуације у свету, нарочито улогом Немачке.

шистичких студентских организација, које је буржоазија била почела да ствара. У тој борби израстао је и Акциони одбор народне студентске омладине. Тај Одбор је повезао готово сва студентска стручна удружења. Под руководством СКОЈ-а, марта 1934. године, студенти су организовали демонстрације против антисовјетског предавања старог мењшевика и социјалдемократе Петра Струвеа¹⁾. Пре него што је Струве почео да говори, студенти су угасили осветљење у сали и избацили паролe: „Дух Лењина и овде те прогони!“, „Доле издајници руског народа!“, „Живела црвена Москва!“ и др. Тако се ово предавање претворило у манифестације Совјетском савезу и демонстрације против режима и фашизма.

Два месеца касније, 22. и 23. маја 1934, спроведена је нова велика акција студената. Они су 22. маја одржали збор поводом Уредбе о стручним удружењима, која је водила фашизацији и укидању последњих студентских слобода. Учесници збора затворили су све улазе у зграду и спречили одржавање предавања студентима Правног факултета, онемогућивши сваки излаз из зграде. Полиција је 23. маја упала у зграду Универзитета, силом задржала већи број демонстраната и спровела их у Управу града. После овога хапшења остали студенти приредили су уличне демонстрације у Кнез-Михаиловој улици, где се демонстрантима придружио већи број грађана.

Борбени дух био је у Београду толико нарастао да су радници, грађевинари, поводом годишњице Лењинове смрти, 20. јануара 1935. године, на градилишту цркве Св. Марка истакли велику црвену заставу коју је полиција успела да скине тек другог дана.

Пошто владајући реакционарни кругови нису политичким средствима могли да зауставе плимe напредног демократског антифашистичког покрета, они су почетком 1935. прибегли драстичним мерама против напредног студентског покрета. Јануара 1935. у Вишеграду је био створен посебан концентрациони логор и 29. јануара у тај логор интернирана је прва група студената из Београда. Међутим, 1. фебруара, око 1.000 студената одржало је велике демонстрације, захтевајући да се њихови интернирани другови пусте из логора. Студенти су се забарикадирани у згради Универзитета на Студентском тргу и решили да штрајком глађу присиле органе власти на попуштање. Полиција је тада опколила

¹⁾ *Петар Струве* (1870—1944), руски филозоф и економиста, у младости је припадао групи „легалних марксиста“ и Лењин је против њега водио веома оштру борбу, разбивши све Струвеове тезе. Касније је Струве пришао кадетима, постао члан руководства кадетске странке и вођ њеног десног крила. После 1917. отишао је у емиграцију, где је у разним земљама ширио белогардистичку, антисовјетску пропаганду. Као антисовјетског предавача пут га је био нанео и у Југославију.

зграду Универзитета и покушала насилно да продре унутра, да би растурила демонстранте. Жандарми су у овом нападу употребили оружје и пуцали на студенте штрајкаче, који су се бранили како су знали и умели, циглама, школским клупама и разним предметима. У овој борби жандарми су убили студента Мирка Срзентића¹²⁾, после чега су успели да продру у зграду Универзитета, где су ухапсили више стотина студената.

Сем тога, профашистичка организација националних студената ОРНАС појачала је 1935. године своју активност. Окупљајући мањи број студената, ова организација прибегавала је насиљу. Она је јануара 1935. године извршила напад на студентске мензе у згради Академије наука и на Пољопривредно-шумарском факултету. У настојању да привуку полицију у зграде Универзитета, студенти-националисти често су изазивали туче и nerede, што је још више заоштравало борбу народних студената за аутономију Универзитета. Децембра исте године националистичка организација студената извршила је чак оружани напад на Студентски дом, после чега је у Дом упала полиција и извршила претрес, тражећи код студената илегални материјал. Напредни студенти после тога приредили су демонстрације и из Дома избацили управника Мирковића, који је полицији ишао наруку. На општестудентском збору 16. децембра тражено је да се прекине бесправно зостављање студената и да Студентски дом остане заиста дом сиромашних студената.

Велике акције водили су те исте године и београдски радници. У већем броју мањих предузећа радници су штрајковали, али су, свакако, највећи били штрајкови молерско-фарбарских, дрводељских и текстилних радника. Штрајк 1.800 молерско-фарбарских радника, који је почео 13. августа 1935, трајао је око 14 дана и био успешно завршен. Радници су извојевали потписивање колективног уговора којим је обезбеђено осмочасовно радно време, минимална надница повишена је за око 30%, радницима је признато право да

¹²⁾ *Мирко Срзентић* (Улцињ, 1912—1936), још као гимназист заинтересовао се за борбу радничке класе, а одмах по ступању на Правни факултет Београдског универзитета повезао се с напредним студентским покретом и у њему био веома активан. Другови су га задржали у успомени као мирног и повученог али веома вредног човека. — *Логор у Вишеграду* био је први концентрациони логор фашистичког типа у Југославији. Приликом демонстрација и сукоба с полицијом, када је убијен Мирко Срзентић, поново је ухапшено више стотина студената, од којих је неколико десетина упућено у концентрациони логор у Вишеграду. Београдски студенти су тамо организовали партијску и скојевску организацију. Тешки услови живота у логору изазвали су штрајк затвореника глађу. Под притиском јавности и борбе самих логораша власти су већ марта месеца исте године биле присиљене да распусте овај логор.

имају организацију и да се упошљавање радника врши преко ове организације.

Око 2.000 дрводељских радника, у штрајку од 9. до 23. септембра, тражило је укидање акордног рада, осмочасовни радни дан, обезбеђење минималне наднице и њено повећање за 10%, као и признавање радничке организације. И овај штрајк је завршен потписивањем колективног уговора у коме су били прихваћени сви захтеви радника. Међутим, штрајк 100 радника Београдске текстилне индустрије А. Д. није имао успеха. Под вођством функционера Општег радничког савеза Вјекослава Братковића, у предузеће су дошли штрајкбрехери и успели да сломе овај штрајк (3. октобра).

Сем ових великих радничких и студентских акција, исте године у пролеће грађанство је било заталасано предизборном кампањом и припремама за изборе, који су имали да се одрже 5. маја. На иницијативу КПЈ, 3. марта био је одржан велики збор жена Београда, где је усвојена резолуција у којој се протестује против избацавања жена из јавне привреде, против тираније, неправде, а захтева осигурање у случају незапослености и старости за све домаћице, раднице и раднике од 55 година старости, тражено је доношење закона о једнакој минималној надници за жене и мушкарце, увођење четрдесетосатне радне недеље у свим предузећима, пуна економска слобода за све раднице и раднике од 18—55 година старости, забрана дечијег и ноћног рада за жене, слобода штампе, збора, договора и тајно, опште и једнако право гласа за све грађане и грађанке од 21 године старости.

Поред ових крупних организованих акција, комунисти су 1935. године и другим средствима проширили свој политички утицај у јавности. У јануару 1935. Партија је успела да покрене легалан недељни лист „Недељне информативне новине“ (НИН), који је излазио све до септембра исте године, када је био забрањен, а који је настојао да на легалан начин пружи марксистички коментар неких основних политичких и друштвених питања. НИН је, зато, 1935. године одиграо значајну политичку улогу.

Комунисти су у Београду такође развили политичку акцију у вези с предизборном политичком борбом за петомажске скупштинске изборе 1935. године. Они су покушали да с представницима леве грађанске опозиције организују заједничку борбу против ненародног режима и заједнички наступе на изборима. Ради тога су вођствима неколиких опозиционих странака била упућена писма с позивом на сарадњу. Међутим, најлевији представници грађанске опозиције одбили су сарадњу са илегалном Комунистичком партијом. Пропали су такође и покушаји самосталног иступа КПЈ на скупштинским изборима, делимично и као после-

дица недовољно јасног става Централног комитета о том питању.

Петомајски избори 1935. године су показали владајућим круговима да се њихове позиције држе на врло лабавим ногама. У Београду је био дат знатан број опозиционих гласова.

После избора Партија је покренула још једну значајну политичку акцију. У тежњи да окупи што шире масе радног народа, Партија предузима кораке за образовање Јединствене радничке партије. Био је основан Главни иницијативни одбор (јул 1935) за оснивање ове странке и одржано више конференција на терену. Али режим се оштро супроставио овим покушајима. Поново су почела хапшења и прогони партијских активиста, а грађанска опозиција није ни у ком виду хтела подржати борбу за стварање радничке странке, те овај покушај није могао дати већих резултата.

Акцијом Комунистичке партије, после петомајских избора, све више је јачао напредни, демократски и антифашистички покрет на челу са КПЈ у Београду и његова борба против владајућег режима се заоштравала. Нарочито се заоштрила борба напредног покрета против фашистичких и профашистичких организација, које су, охрабрене јачањем немачког и италијанског фашизма, дизале главу и покушале да наметну фашистичке методе у јавном политичком животу. Јавност се у својој већини дивила јуначком држању Георги Димитрова на судском процесу у јесен 1933. године у Лајпцигу, где је био оптужен за организовање паљења зграде немачког парламента и где се од оптуженог претворио у тужиоца фашизму и уопште империјализма. Сви напредни људи су поздрављали акције аустријских радника 1934. године против немачког фашистичког мрачњаштва. А када је, јуна 1935. године, VII конгрес Коминтерне оштро осудио фашистичке властодршце у Немачкој и Италији, као и покушаје успостављања фашизма у неким другим земљама, и истакао потребу стварања народних антифашистичких фронтова, напредна југословенска јавност, под руководством КПЈ, појачала је борбу против покушаја фашизације земље. Иако је влада Стојадиновића предузимала оштре мере против радничког покрета, иако је водила упорну пропаганду у корист фашистичких земаља и с њима склапала разне уговоре, Београђани су већином били одлучни у отпору фашистима. У таквој ситуацији раднички штрајкови, поред економског, добијали су такође политички, антифашистички карактер.

Фашистички зборови и конференције најчешће су постигали слаб успех, иако је фашисте често штитила полиција. Тако је напредна омладина Београда 15. септембра 1935. покушала да разбије збор фашистичке Југословенске

народне странке Светислава Хоћере. Збор је имао да се одржи код Савског моста. Скојевци и напредни омладинци дошли су на зборно место и растурали летке у којима се збор осуђивао као фашистички. Том приликом дошло је до крвавог физичког обрачунавања између омладинаца демонстраната, учесника збора и полиције. Више омладинаца било је ухапшено.

И напредни покрет жена даље је јачао. Исте године, 20. октобра, у Инжењерском дому у Лазаревићевој улици био је одржан велики збор око 2.000 жена разних професија, које су на њему донеле резолуцију са захтевом да сви грађани оба пола добију право гласа. Захваљујући раду жена-комуниста, на иницијативу и залагањем ПК КПЈ за Србију, већ у јесен 1936. био је покренут легалан демократски и антифашистички лист „Жена данас“.¹³⁾

Јачање напредног демократског покрета, којим је све успешније руководила Комунистичка партија, испољило се нарочито у радничким и намештеничким синдикатима. На основу партијске одлуке да комунисти улазе у реформистичке синдикате и да се у њима боре за превођење синдикалног покрета на антифашистичке демократске позиције, радници комунисти и скојевци постали су врло активни, нарочито у организацијама УРСС-а и СБОТИЧ-а. Иако су се на челу Урсових синдиката налазили већином социјалдемократи, комунисти су својом активношћу постепено освајали подружнице и неке савезе, а чланови синдиката су их, због њихове борбености и политичке активности, све радије бирали за радничке поверенике и чланове синдикалних одбора.

Читав талас штрајкова у београдским предузећима и радионицама избио је 1936. године. Штрајковали су грађевинари, каменоресци, обућари, бравари, лимари, молерско-фарбарски радници, месарски радници, такси-шофери, пекари, фасадери, дрводељци, монтери, ливци, абацијски радници, тапетари, папучарски радници и др. На многобројним радничким зборовима и конференцијама радници су захтевали скраћење радног времена, повећање надница, побољшање хигијенских услова рада у радионицама, укидање акордног рада и рада недељом и признавање радничких организација и радничких повереника.

Највећи штрајк одржали су 1936. године у Београду грађевински радници. Од 25. до 19. маја штрајковало је око 10.000 грађевинских радника, који су захтевали увођење осмочасовног радног дана, утврђивање минималне наднице,

¹³⁾ Од јесени 1936, када је покренут лист „Жена данас“, па до 1940, када је био забрањен, издато је 29 бројева. Тридесети број је заплешен, док се тридесет први појавио јануара месеца 1943. на ослобођеној територији Босанске Крајине. Лист „Жена данас“ одиграо је значајну улогу у формирању напредног женског покрета под руководством КПЈ.

укидање акордног система рада и запошљавање радника преко синдикалне Берзе рада. Штрајком су руководили комунисти, а главни инструктор био је Веселин Маслеша. На бројним конференцијама и зборовима радника у Радничкој комори, на Старом сајмишту и на Пашином брду радници су истицали своје захтеве, док су у исто време њихови представници водили преговоре са послодавцима и представницима Инжењерске коморе. На великом збору радника на Пашином брду 27. маја присуствовало је око 10.000 радника. После два дана на истом месту поново је био одржан збор са око 1.500 радника. Органи полиције хтели су да растури овај збор, а радници су у самоодбрани употребили каменице, на што су жандарми отворили ватру из оружја. Том приликом један радник је погинуо а тројица су била лакше повређена.

Упорност и дисциплина радника и узбуђење које је захватило читав град у вези са овим штрајком присилили су послодавце да прихвате велики део радничких захтева. Колективни уговор био је потписан 28. маја касно увече.

После два месеца покренута су у Београду два нова велика штрајка. Око 1.000 пекарских радника ступило је 10. августа у једанаестодневни штрајк који се завршио с делимичним успехом. Од 12. августа до 23. септембра у штрајку се такође налазило 1.700 молерско-фарбарских радника, који су најзад извојевали колективни уговор који је обезбеђивао већину њихових захтева.

Док су радници у предузећима, у синдикату, Радничкој комори и на зборовима енергично водили борбу за побољшање свог положаја, напредни студентски покрет на другој страни водио је своје велике акције. Почетком 1936. непрестано су се заоштравали односи већине студената и организације националних студената, коју је отворено подржавао тадашњи ректор Владимир Ћоровић. На многобројне захтеве студентских удружења и Акционог одбора да се похапшени студенти пусте а терористичка организација националних студената казни и распусти, ректор је јавно помагао фашизацију Универзитета. Уместо распуштања фашистичких организација, јануара 1936. дошла је Уредба о завођењу универзитетске полиције, чији би задатак био да уништи и последње трагове аутономије Универзитета. Против ове Уредбе протестовала је читава јавност. Заоштравање односа напредних студената и универзитетских власти достигло је кулминацију почетком априла, када се Акциони одбор студената одлучио на штрајк, пошто је ректор одбио све студентске захтеве. Био је формиран штрајкачки одбор који је руководио штрајком. Студентске страже стајале су пред свим факултетима и спречавале појединце, штрајкбрехере, да дођу на наставу. Студенти орнасовци решили су

да силом разбију штрајк. Студентска стража пред Патолошким институтом Медицинског факултета била је физички нападнута, а Слободан Недељковић, студент права и члан управе Орнаса, с леђа је ножем два пута ударио студента Жарка Мариновића, који је убрзо издахнуо.¹⁴⁾

Сахрана Жарка Мариновића сутрадан претворила се у велике демонстрације против власти и ректора Ђоровића. Хиљаде студената одавало је последњу пошту погинулом другу, док су агенти и полицајци читаво време пратили погребну поворку. Огорчени студенти, после сахране, упутили су се у Професорску колонију, где су демолирали стан професора Ђоровића.

Штрајк студената трајао је 25 дана и одолео свим насиљима како од стране полиције тако и од стране универзитетских власти. Реакционарни ректор Ђоровић био је приморан да поднесе оставку, после чега је штрајкашки одбор издао проглас и позвао студенте да прекину штрајк, сматрајући да оставка ректора представља победу напредних студената.

У току овога штрајка београдски студенти повезали су се са напредним студентима Загреба и Љубљане који су готово истих дана такође били у штрајку, што је јачао јединство напредне студентске омладине у читавој земљи. После априлског штрајка, студентски покрет у Београду представљао је још јачу снагу и његове акције биће увек значајан политички фактор у граду.

На челу борбеног радничког, студентског и општег демократског покрета налазили су се комунисти. У периоду од 1929. до 1935/36. године партијска организација је имала разне ванредно тешке тренутке. У борби против режима комунисти су имали знатне губитке. Веће провале и хапшења партијских кадрова (1929, 1930, 1932, 1933, 1934. и 1936) знатно су кочили развој покрета. Читаву ситуацију отежавало је и присуство разних струјања у радничком покрету, посебно деловање групе Симе Марковића, чији се

¹⁴⁾ Жарко *Мариновић* (Очинићи, 1911—1936), син сиромашних родитеља, завршио је гимназију на Цетињу. Одмах по доласку на студије у Београд приступио је напредном студентском покрету. Иако је био тек студент прве године Правног факултета, поверавани су му тешки задаци. Тако је био одређен за студентску стражу пред Медицинским факултетом. — Слободан Недељковић био је познат као један од активнијих њотићевских омладинаца. За убиство Жарка Мариновића није од власти искусио никакву казну. Током немачке окупације 1941—1945. истицао се као припадник њотићевског покрета и један од организатора тзв. „добровољачких одреда“. Године 1944. побегао је заједно с Немцима, а после ослобођења падобраном је, као диверзант, био убачен у земљу, када је ухваћен од стране органа народне власти и осуђен на смрт.

утицај у Београду осећао све до 1933. године. Забрана рада Независних синдиката и закашњење одлуке о уласку комуниста у реформистичке синдикате још више су ослободили развитак радничког и читавог демократског покрета. Ипак су комунисти својом упорном акцијом и борбом крчили пут кроз замршени сплет тадашњих економских, политичких и свих друштвених прилика. Средином тридесетих година у Београду, као и у читавој земљи, јачају партијске и скојевске организације. У раду на сређивању и организационом учвршћењу партијске организације у Београду, према сећању савременика, нарочито значајну улогу имали су партијски функционери Благоје Паровић, Асим Мујић, Спасенија Бабовић и други. Београдска партијска организација издавала је током 1933/34. свој илегални лист „Ударник“, а јануара 1934. године покренут је орган Покрајинског комитета КПЈ за Србију „Комунист“ који је штампан у илегалној штампарији такође у Београду.

РЕВОЛУЦИОНАРНИ И АНТИФАШИСТИЧКИ ПОКРЕТ У БЕОГРАДУ УОЧИ РАТА

Борба радника и студената као и читавог напредног покрета у Београду увек је тесно везивана с политичким захтевима радног света, које је истицала КПЈ. У многобројним акцијама изражавано је расположење највећег дела Београђана против тадашње профашистичке владе Милана Стојадиновића¹⁵⁾. Његова влада радила је на приближавању Југославије фашистичкој Немачкој и Италији, а сам Стојадиновић и политичари окупљени у Југословенској радикалној заједници упорно су настојали да фашизирају земљу. У акцијама против владе и њене унутрашње и спољне политике у Београду, као и у целој земљи, израстао је снажан антифашистички покрет.

Године 1937. све су чешћи били сукоби између напредног покрета и фашистичких група и организација. Под ру-

¹⁵⁾ Милан Стојадиновић, буржоаски финансијски стручњак и берзански спекулант високог стила, образовао је владу убрзо после петомажских избора, јуна 1935. Он је у име групе радикала склопио споразум са Словенском људском странком (Антон Корошец) и Југословенском муслиманском организацијом (Мехмед Спахо), образовавши на тај начин профашистичку политичку групацију, Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ). Стојадиновићева влада појачала је притисак на радничку класу и све демократске елементе. Стојадиновић се задржао на власти све до фебруара 1939. У том периоду илегална КПЈ је у целој земљи, а нарочито у Београду, успешно водила борбу против ненародног режима и организовала широк демократски антифашистички покрет маса.

ководством комуниста напредни Београђани разбијали су зборове које су фашисти покушавали да одрже. Тако су 1. марта 1937. антифашистички расположени демонстранти демолирали Железнички дом у Сарајевској улици у коме је била заказана конференција присталица фашисте Димитрија Љотића. Ту се на улици развила крвава борба између демонстраната и фашиста, у којој је било доста повређених.

Антифашистички покрет ступао је у нове акције када су Београд посећивали фашистички немачки и италијански министри. Под руководством Месног и Покрајинског комитета КПЈ, против ових посета биле су организоване велике демонстрације. За време боравка италијанског министра спољних послова Ђана, 25. марта 1937. увече, у Кнез-Михаиловој улици дошло је до великих демонстрација против овог фашистичког државника. Том приликом демонстранти су запалили слике Ђана и Мусолинија и поред жандармеријске интервенције да се спрече демонстрације

Протестујући против профашистичке владине политике и демонстрирајући против великих фашистичких држава, Београђани су истовремено изражавали своје симпатије за угрожене земље и за читав демократски покрет у Европи. Приликом посете председника Чехословачке Републике Бенеша, 5. априла исте године, КПЈ је организовала велике манифестације са поздравима демократској Чехословачкој и антифашистичкој борби чехословачког народа. Хиљаде манифестаната тражило је од Владе савез са Чехословачком Републиком. Ове манифестације истовремено су се претвориле у демонстрације против владе Милана Стојадиновића и пред зградом Чехословачког посланства дошло је до сукоба између демонстраната и полиције.

Београђани су такође изражавали своје симпатије за антифашистичку борбу шпанског народа. Око стотину Београђана из свих друштвених слојева, заједно с борцима из других крајева наше земље, већином комуниста, пребацило се у Шпанију и узело непосредног учешћа у борби шпанског народа против фашизма¹⁸⁾. На дан Шпанске Републике, 14. априла 1937, и поред прогона и хапшења које је полиција

¹⁸⁾ Још је већи број бораца који су у Шпанију отишли из Београда, или који су дуже времена радили у београдском револуционарном покрету. Тако су, нпр., са Београдског универзитета отишли у Шпанију: Вељко Влаховић, Вељко Ковачевић, Мирко Ковачевић, Владета Поповић Пинецки, Ђуро Мештеровић, Ратко Павловић, Владимир Поповић, Бранко Крсмановић, Ратко Беловић и многи други. Међу Београђанима, борцима за слободу шпанског народа, нашли су се Ђорђе Андрејевић-Кун, сликар, Александар Богдановић, металски радник, Иса Барух, публициста, Милан Благојевић, радник, Нада Димитријевић, домаћица, Љубомир Живковић, радник, Светозар Ја-

Велики штрајк железничара априла 1920. године.
Поворка у пролазу поред двора

вршила са намером да спречи антифашисте да изразе своје расположење према борби шпанског народа, у књигу шпанског посланика у Београду уписао се преко хиљаду студената Београдског универзитета.

Блада је оштро реаговала на оваква иступања Београђана против фашизма. Она појачава притисак свог политичког апарата на напредни раднички и студентски покрет. Али на сваки удар полиције напредни покрет одговарао је својим ударом. Полиција је 8. јуна 1937. неправно упала у Студентску задругу „Самопомоћ" и Медицинску мензу, где је ухапсила 20 студената да би спречила организовање демонстрација против немачког министра спољних послова фон Нојрата, који је тих дана стигао у Београд. На то је Партија поново организовала крупне демонстрације. Око 2.000 студената и грађана демонстрирало је улицама против хитлеровске Немачке и захтевало савез са демократским земљама. „Доле савез са Хитлеровом Немачком! Доле фашисти!", одјекивало је београдским улицама. До озбиљних сукоба између демонстраната и жандарма дошло је том приликом у Душановој улици, затим код Студентског парка, у данашњем Булевару револуције, као и на Славији (данас Трг Димитрија Туцовића). Током ових сукоба полиција је ухапсила велики број демонстраната.

Још се узбуђење од свих ових борби није било ни стишло, а убрзо су, 19. јула, поново одржане нове велике демонстрације. Овога пута демонстранти су протестовали против конкордата који је влада Милана Стојадиновића била склопила са Ватиканом.¹⁷⁾ Десетине хиљада демонстраната, радника, студената, ђака и других грађана, заједно с правослашним свештенством, изашло је на улице и демонстрирало против повластица које је требало да добије католичка црква и против фашизације земље. У данашњој Улици 7. јула полиција је кундацима напала на демонстранте, али су они наставили да пролазе кроз град, пробијајући се кроз кордоне жандарма. У близини Светосавске цркве дошло је

рић, радник, Драган Јарић, радник, Богдан Јоковић, радник, Димитрије Котуровић, радник, Светислав Каначки, радник, Тодор Мишић, радник, Гојко Николиш, лекар, Коча Поповић, књижевник, Светозар Поповић, новинар, Лазар Симић, инжењер, Пера Стокић, радник, и многи други.

¹⁷⁾ Конкордатом се називао споразум Владе и Ватикана. Према том споразуму, католичка црква требало је да добије неограничену слободу деловања у земљи и специјалне повластице, што би несумњиво омогућило појачано продирање италијанског фашизма у нашу земљу, чију је активност католичка црква у то време најсвесраније помагала. Тако је борба широких маса против Конкордата добила антифашистички карактер. Наишавши на отпор, Сенат је непрекидно одлагао ратификовање споразума са Ватиканом и најзад га тихо скинуо с дневног реда.

до највећег сукоба, јер су ту жандарми употребили оружје, пуцали у демонстранте и ранили већи број лица.¹⁸⁾

Децембра месеца исте године, приликом посете министра спољних послова Француске Ивона Делбоса, Комунистичка партија организовала је поново велике манифестације слободи и демократији и Народном фронту Француске, као и демонстрације против фашизирања Југославије. Поворка од око 30 хиљада радника, студената и других грађана кретала се Немањиним улицом, од Железничке станице, затим Гарашаниновом улицом и данашњом улицом Маршала Тита према Теразијама. Манифестанти су узвикивали „Живео мир! Живела Мала антанта! Живела Француска Народног фронта!" Полиција је напала на поворку манифестаната још у самом почетку, код зграде Министарства саобраћаја, затим код Војне академије и код „Лондона", а у данашњем Булевару револуције осула је на манифестанте пушчану паљбу. Било је рањено неколико манифестаната, а већи број је полиција ухапсила.

Многобројним радничким конференцијама, тарифним покретима и штрајковима вршио се такође борбени утицај на јавност и јачао је демократски антифашистички покрет. Раднички покрет у Београду 1937. знатно се развио у ширину, синдикалне организације учланиле су већи број радника, а акцијама су били обухваћени готово сви радници. Те године у штрајку су се налазили каменоресци, кројачи, дрводељци, келнери, грађевинари, општински радници, шлајфери и терасери, крзнарски радници, лимари и други. Највећу акцију поново су извели грађевински радници седмодневним штрајком у јулу 1937. У штрајку је учествовало око 7.000 радника и он је успешно завршен усвајањем радничких захтева.

Под руководством комуниста даље је јачао и студентски покрет. Стручна удружења Београдског универзитета су, 15. марта 1937, с појавом листа „Студент" добила свој борбени орган. Један од уредника овога листа био је Иво Лола Рибар који ће убрзо постати секретар ЦК СКОЈ-а.

Када је крајем 1937. на чело Комунистичке партије дошао нови руководиоца, када је за генералног секретара КПЈ

¹⁸⁾ Међу рањенима налазио се и графички радник *Милић Ракић* (Ваљево, 1912—1943). Ракић је постао члан КПЈ 1938. године. Учествовао је у многим демонстрацијама и штрајковима и био познат као енергичан борац и добар говорник. Крајем јула 1941. године учествовао је у акцији за ослобођење Александра Ранковића из болнице у Видинској улици и том приликом био рањен, али је, упркос томе, пратио Ранковића све док овај није био у потпуној безбедности. Погинуо је почетком зиме 1943. године као политички комесар Јастребачког партизанског одреда у борби с јединицама немачке алпинске дивизије. Погинуо је у јуришу, на челу свог одреда.

одређен Јосип Броз Тито, као и у целој земљи, и партијска организација у Београду добила је нови импулс у раду и с још већим замахом и еланом повела своју акцију. У политичким борбама у Београду се стварала једна изразита антифашистичка атмосфера, у широке редове грађана продирао је народнофронтовски дух и градио се покрет антифашистичког Народног фронта којим је руководила Месна организација Комунистичке партије Југославије. Покрет Народног фронта захватао је широку масу грађана и био је у стању да их поведе у крупне политичке акције. Иако је у Београду 8. октобра 1937. био потписан споразум између Сељачко-демократске коалиције и србијанског дела Удружене опозиције, такозвани „Народни споразум“, опозициони политички покрет у Београду развијао се под претежним утицајем политике илегалне Комунистичке партије. До највећих размера порастао је њен утицај у синдикалним организацијама, у радничким културним друштвима, у омладинским организацијама и, посебно, у студентском покрету и покрету напредних средњошколаца. Илегалне организације КПЈ и СКОЈ-а примале су у своје редове нове чланове, организационо се учвршћивале, изграђивале у теоретско-политичком погледу и оспособавале се да врше снажан утицај у политичком животу.

Током 1938. године велики утисак на целу јавност оставила је акција Комунистичке партије за одбрану Чехословачке од агресије Хитлерове Немачке. Готово сва иступања радника и омладине у тој години имала су карактер протеста против јачања немачког фашизма, против попуштања Немачкој и Италији од стране великих сила, а посебно против немачке агресије на Чехословачку. Власти су, међутим, повеле борбу против београдских антифашиста. У намери да спрече студентске акције у корист Чехословачке Републике, полицијски органи прекршили су аутономију Београдског универзитета и у зграду Универзитета упутили жандарме. У знак протеста против кршења аутономије Универзитета, народна студентска омладина организовала је, почев од 19. априла, успешан тродневни протестни штрајк, који је са симпатијама пратила читава јавност.

Народна студентска омладина јачала је упркос томе што је полиција повремено упадала у студентске просторије, вршила претресе у потрази за илегалним комунистичким материјалом и често хапсила већи број студената. У сали Универзитета на Студентском тргу, 7. јуна исте године, била је одржана велика академија посвећена борби за одбрану Чехословачке Републике. Мировни одбор студената Београдског универзитета претворио се тада у Одбор за одбрану Чехословачке. На позив Комунистичке партије студенти су се пријављивали у добровољце који би пошли да се боре

за одбрану Чехословачке. Ови добровољци били су сврстани у батаљоне за одбрану Чехословачке и обухватили су више хиљада студената. На пољани иза тадашњег Техничког факултета, на Ташмајдану, више хиљада добровољаца обучавало се војној вештини. Међутим, када су немачке трупе после Минхенског споразума без отпора прегазиле Чехословачку, ова акција је прекинута.

Демократски покрет Београђана под руководством Комунистичке партије у борби против режима стављао се у појединим моментима на страну удружене опозиције, настојећи да изврши притисак на грађанске опозиционе политичаре и да их приволи да доследно воде политичку акцију у интересу демократских снага или да покаже њихову класну ограниченост. Када је, после потписивања тзв. „Народног споразума“, вођ Хрватске сељачке странке Влатко Мачек августа 1938. долазио у Београд, био му је приређен масован дочек који се претворио, под руководством комуниста, у манифестације слободи, демократији и антифашистичкој борби. При том су комунисти давали тон овим манифестацијама. У једном прогласу издатом у Београду поводом Мачековог доласка, између осталог се каже:

„Људи којима се жури да дођу до власти, или бар до комадића власти, шире гласове да ћете Ви увести у Двор и оне политичаре чија је сарадња тамо мање пожељна — да ће онда доћи до „промена“ тако давно обећаних. Ми ипак Ваш долазак сматрамо сасвим друкчије: као појачање борбе са режимом, као опомену свима факторима да се освесте, као почетак обрачуна са носиоцима продужене диктатуре, централизма и корупције.“

Мачек је убрзо добио прилику да и Београђанима покаже своје право лице и циљеве своје политике.

Борбено антифашистичко расположење све више је захватало у то време ширу културну јавност. Упорним радом Партије и културних радника комуниста знатно се проширио утицај марксистичке идеологије у редовима интелигенције. У томе су значајну улогу имали београдски књижевни и књижевно-политички часописи које су уређивали комунисти, као: „Стожер“ (1930/32), „Данас“ (1934), „Наша стварност“ (1936/39), „Уметност и критика“ (1939), „Млада култура“ (1939/40), „Млада литература“ (1941) и др. Уз помоћ Партије, јуна 1938. почео је излазити омладински часопис „Младост“, који је у ствари био орган СКОЈ-а и у чијем је уређивању непосредно учествовао Иво Лола Рибар, док је пред властима уредник био др Милутин Ивковић Милути-

нац.¹⁹⁾ Од средине до краја тридесетих година, залагањем Партије, у Београду је штампано више значајних класичних марксистичких теоретских дела, међу којима је свакако најзначајнија била прва књига Марксовог „Капитала“.

Борба демократских снага у свету против фашизма и енергична акција нашег револуционарног покрета против ненародних режима, а посебно против покушаја фашизирања земље и њеног потчињавања силама Осовине, снажно су утицали на расположење интелегенције. Из њених редова све већи број људи прилази Комунистичкој партији и револуционарном покрету или почиње да им се приближава. Читав низ истакнутих научника, књижевника, сликара, композитора, новинара, адвоката, инжењера, лекара, професора и других интелектуалаца окупља се постепено у борби коју води Комунистичка партија. Рачунајући старије борце и револуционаре с новопридошлим, ту су се, у заједничкој борби, нашли: Сима Милошевић, Веселин Маслеша, Павле Савић, Синиша Станковић, Драгослав Јовановић, Велизар Косановић, Душан Недељковић, Оскар Давичо, Јован Поповић, Ђорђе Јовановић, Чедомир Миндеровић, Милан Богдановић, Велибор Глигорић, Душан Костић, Марко Ристић, Александар Вучо, Ђорђе Андрејевић-Кун, Сретен Стојановић, Стеван Боднарров, Јурица Рибар, Павле Бихаљи, Бора Продановић, Војислав Вучковић, Владислав Рибникар, Јован Јовановић, Милош Савковић, Милутин Ивковић и многи други познати интелектуалци и јавни радници.²⁰⁾

У општем полету демократског покрета и у атмосфери у којој је Комунистичка партија вршила све већи и већи политички утицај, јачало је антифашистичко расположење. Реакционарна политика профашистичких организација све теже је могла да нађе ма каквог ослоња. У Београду су увек биле слабе и малобројне реакционарне фашистичке организације. Ни међу омладином, ни међу радништвом, ни у грађанству нису могле наћи упоришта Љотићева организација Збор, ни Хођерини „борбаши“. Ове организације по-

¹⁹⁾ Др Милутин Ивковић (1904—1943), лекар, био је један од најпопуларнијих југословенских фудбалера, дугогодишњи бек државне репрезентације. Пришавши револуционарном покрету, он је заједно са Ивом Лолом Рибаром 1938. године покренуо омладински часопис „Младост“. Као истакнути друштвени радник, за време окупације био је ухапшен и 1943. стрељан на губилишту у Јајинцима.

²⁰⁾ Многа од ових лица појављују се на страницама ове књиге као носиоци или активни учесници НО борбе у Београду и другим крајевима наше земље. Већина их је дала свој живот у борби, међу њима Сима Милошевић, Веселин Маслеша, Велизар Косановић, Ђорђе Јовановић, Јурица Рибар, Павле Бихаљи, Бора Продановић, Војислав Вучковић, Јован Јовановић, Милош Савковић и Милутин Ивковић. Остали су после ослобођења предано наставили да улажу напоре за остварење идеала за које су се борили. Јован Поповић, Сретен Стојановић, Ђорђе Андрејевић-Кун и Милан Богдановић преминули су после вишегодишњег рада у ослобођеној домовини.

некад су покушавале да разбију напредне и антифашистичке зборове и манифестације, али су у ту сврху морали довлачити своје малобројне присталице изван Београда, из разних места у унутрашњости земље. Тако прикупљене фашисте жандармерија је наоружавала пендрецима и ножевима и они су само на тај начин у Београду могли покушавати да врше провокације. Масовност напредног покрета онемогућила је сваку озбиљнију акцију фашиста. Путем насиља они нису могли постићи никакав политички успех у Београду.

Најборбенији одред напредног демократског и револуционарног покрета била је и тада радничка класа Београда. Најсвеснији радници иступали су као језгро већине манифестантских и демонстрантских група које је, у разним приликама, организовала Комунистичка партија. А њихови штрајкови, тарифни покрети и разне друге акције у предузећима задавали су ударац владајућем режиму и читавом друштвеном поретку.²¹⁾

Падом владе Милана Стојадиновића и формирањем владе Драгише Цветковића 1939. године, ниуколико се није изменио положај радних људи. Када је 1. септембра 1939. Хитлер извршио напад на Пољску и када је у Европи отпочео други светски рат, Комунистичка партија упутила је проглас народу у коме се залагала за слободу и права радног народа, а против империјалистичког рата и фашизма, посебно против увлачења Југославије у рат за рачун било које од империјалистичких сила. У јесен 1939. читав демократски и антифашистички покрет у Београду, на разним зборовима, манифестацијама и демонстрацијама, одлучно је устајао против увлачења Југославије у рат на страни великих сила, али се уједно борио за очување независности наше земље од евентуалне агресије фашистичких сила.

Тадашња влада Цветковић—Мачек одговорила је поштрењем притиска против напредног покрета у целој земљи па и у Београду, док се положај радника и радних људи уопште погоршавао из дана у дан.

Партија је на то одговорила организовањем масовног протеста грађана против владине политике. Под непосредним руководством Покрајинског комитета КПЈ за Србију, посебно његовог секретара Александра Ранковића и Месног

²¹⁾ Према непотпуним подацима, само 1938—1939. у Београду су штрајковали и водили тарифне покрете конфекцијски радници, кројачи, монтери, обућарски радници, радници фабрике трикотаже „Шумадија“, електричари, стаклоресци, столари, месари, цигларско-црепарски радници, шегрти и радници фабрике „Висунг“ и ливнице „Југ“, дрводељци, обалски радници, шофери теретних аутомобила и др. Већином ових акција руководили су комунисти, а највећи део штрајкова и тарифних покрета завршавао се успешно, и поред притиска који су на раднике вршили и послодавци и органи власти.

комитета КПЈ за Београд, 14. децембра 1939. су избиле велике демонстрације радника, студената и читавог напредног грађанства. Они су демонстрирали против рата и скупоће, за мир, хлеб и слободу радног народа, за аутономију Универзитета и слободу науке. Они су демонстрирали против владе Цветковић—Мачек која је својом политиком гурала земљу у наручје фашизма. Ова влада споразума српске и хрватске буржоазије, тобожња демократска влада, наредила је жандармерији да на демонстранте отвори ватру. Код Техничког факултета, на Смедеревском Ђерму, у тадашњој Приштинској улици и на другим местима по граду жандарми су почели пуцати у поворке грађана. Овога пута нису пуцали да би растерали демонстранте, већ су метке испаливали директно у људе. Жандарми су убили на улици Мирка Луковића, студента медицине, и тешко ранили Босу Милићевић и Живана Седлана, студенте технике, и зидарског радника Божу, који нису преживели тешке ране, док је још око 50 демонстраната било рањено. Проливена крв на београдским улицама узидана је у темеље масовног антифашистичког покрета којим је руководила Комунистичка партија.

Када је, неколико дана касније, делегација Уједињене студентске омладине посетила потпредседника владе Мачека и тражила објашњења, протестујући против злочина жандармерије, Мачек је избегавао директан одговор на главна питања и чак је изјавио да ће се поново пуцати ако буде потребно.

И заиста, влада Цветковић—Мачек, сутрадан после поменутих демонстрација, донела је нове прописе против лица која тобоже ремете мир и ред. А почетком јануара 1940, бојећи се даљег размаху напредног антифашистичког покрета, влада је наредила да се ухапсе познатији комунисти и антифашистички борци и протерају у концентрациони логор у Билећу, који је управо тада за те сврхе био образован. Из Београда су у Билеће спроведени: Моша Пијаде, Иван Милутиновић, Иво Лола Рибар, Ђорђе Андрејевић-Кун и други познати комунисти и борци против фашизма.²²⁾

Иако је влада поштрила притисак према напредном антифашистичком покрету, у пролеће 1940. београдски радници и напредни људи водили су нове антирежимске и антифашистичке акције. Те године одржан је генерални штрајк

²²⁾ Концентрациони логор у Билећу отворен је јануара 1940. да би се интернирали сви познатији комунисти и на тај начин одвојили од револуционарног покрета маса, који је већ био у пуном замаху. Прва група затвореника из Београда стигла је у логор 20. јануара исте године, после хапшења која су уследила након великих демонстрација 14. децембра 1939. године. Крајем новембра 1940, под притиском јавности, влада је морала да распусти овај концентрациони логор. Судбина заточеника у логору узбудила је читаву јавност у то време.

2.500 радника авионске индустрије у Београду, Земуну и Раковици у предузећима „Рогожарски“, Индустрија мотора у Раковици, „Нестор“, „Змај“, „Микрон“ и „Телеоптик“. Штрајк је почео 20. априла и убрзо се претворио у политички штрајк у коме су радничка класа и све напредне снаге Београда и Земуна дошле у директан сукоб са режимом и полицијом. Већ првих дана штрајка полиција је почела да хапси штрајкаче и њихове помагаче. Кроз београдске затворе прошло је тада око 600 радника и студената. До великих демонстрација дошло је 29. маја на Теразијама и у Земуну и том приликом око 2.000 радника и других грађана демонстрирало је против владиних насиља. Да би сломиле штрајк, власти су мобилисале око 1.500 радника штрајкача, што је изазвало нове протесте. Преко 200 радничких жена протестовало је 19. јула пред Министарством социјалне политике против поступака власти, а истог дана поново су велике демонстрације радника, студената и грађана избиле на Теразијама. Штрајкачки одбори прикупљали су од најширих слојева грађана помоћ за штрајкаче, који су у борби издржали пуна 3 месеца.

Поред помоћи коју је пружао овом и другим радничким штрајковима, револуционарни покрет водио је и друге велике акције. Када је 30. јуна 1940. у Београд стигла прва совјетска трговинска делегација, Комунистичка партија организовала је дочек совјетских представника. Хиљаде Београђана поздравили су их на улицама узвицима: „Савез са Совјетским Савезом!“, изражавајући истовремено своје расположење против Осовине Рим—Берлин и против рата. Овом приликом полиција је такође интервенисала против манифестаната и у разним деловима града дошло је до уличних сукоба.

Недељу дана касније, 6. јула, приликом доласка у Београд првог посланика Совјетског Савеза Плотњикова, полиција је била блокирала све улице око Железничке станице и ухапсила преко 500 грађана, не дозвољавајући прилаз станици у страху од нових антифашистичких демонстрација. Упркос свим полицијским мерама, у побочним улицама, под руководством комуниста, искупило се преко 5.000 радника и грађана који су давали одушка свом антифашистичком расположењу, а увече истога дана биле су приређене праве манифестације Совјетском Савезу испред зграде Совјетског посланства, на Теразијама и у радничкој четврти на Карабурми.

Убрзо је дошло до нових оштрих сукоба напредног покрета са режимом. На годишњицу немачког напада на Пољску, 1. септембра, Месни комитет КПЈ за Београд организовао је у разним крајевима града протестне зборове против немачко-италијанске агресије. Жандарми су и овога пута

употребили насиље против демонстраната, хапсећи већи број лица. А недељу дана касније, 8. септембра 1940, неколико хиљада радника, студената и ђака било је изишло на излет у Кошутњак. Полиција је тада опколила излетнике и почела их оружјем прогонити. Управо у тренутку када је пред излетницима био извођен културно-уметнички програм, жандарми су почели пуцати у масу. Агенти и жандарми гонили су младиће и девојке и на најсвирепији начин их злостављали, па чак и убијали. Излетници су се бранили голим рукама и каменицама. У овом сукобу рањено је око 50 радника и омладинаца, а неколико их је убијено, међу њима Димче Димовић, текстилни радник, Бранд Петрушев, ученик VII разреда гимназије, и Славко Диновић, ученик Средњотехничке школе. Неколико стотина радника, студената и ђака-излетника жандарми су успели да ухвате и одведу у Главњачу.

У свим наведеним акцијама јачала је и ширила своје редове Београдска организација КПЈ. Готово у свим већим предузећима створене су илегалне партијске организације, а у појединим рејонима једна или више партијских организација обухватале су чланове КПЈ запослене у разним малим предузећима и радионицама. Партијске организације радиле су у „Икарусу“, „Змају“, „Предовићу“, и у граду Земуну, у Команди ваздухопловства, у Индустији мотора у Раковици, у фабрици „Рогожарски“, у „Микрону“, у Београдској електричној централи, код грађевинара, типографских радника, текстилаца, бродараца и у разним другим предузећима и струкама. Исто тако, партијске организације постојале су у појединим важним установама: код поштара две организације, у Народној банци, у кругу болнице, у ложионици и на железници, па и у појединим министарствима. Поред партијских организација у предузећима или установама, било је и територијалних организација: на Чукарици, међу обалским радницима на Сави, на Карабурми и др.

Јако упориште Партија је имала на Универзитету и студентска партијска организација била је једна од најјачих. Универзитетски комитет имао је неколико партијских организација на факултетима.

КПЈ је 1939. године имала у Београду око 200 чланова, а њихов број се брзо повећао. У широком замаху и борби антифашистичког и омладинског покрета истицали су се најбољи борци, који су примани у Партију. Почетком 1941. организација Комунистичке партије у Београду имала је преко 400 чланова.

Партијска организација користила се сваком приликом да прошири свој утицај на што шире масе грађанства. Тако је априла 1939. била организована прослава двадесетогоди-

шњице Комунистичке партије Југославије. Партија је већ била толико јака да су по појединим предузећима могле бити организоване јавне конференције на којима су држана предавања о КПЈ, њеној улози и задацима. Партијски материјали дељени су тада веома широко, а знатно се проширио број људи који су давали прилоге за КПЈ.

Посебно је у ово време јачала организација Црвене помоћи, преко које су комунисти прикупљали прилоге за помоћ политичким затвореницима и другим жртвама режима. У већини предузећа, као и на факултетима, установама и по рејонима, у Београду су били организовани одбори Црвене помоћи. Њихов задатак био је да обухвате што већи број прилагача и у томе су постизали добар успех. Често се тада међу активистима говорило: „Боље је да десет људи да по један динар него да један човек приложи десет динара“. Приликом прикупљања ових прилога даваоцима је опширно објашњаван циљ прилагања, а често су том приликом дељени разни леци и прогласи Комунистичке партије, што је необично јачало њен политички утицај.

Како се број присталица борбе против фашизма а за демократске слободе све више повећавао, и како је уједно растао и број симпатизера КПЈ, у годинама уочи рата приступало се озбиљним припремама за поновно стварање једне легалне радничке партије. Још уочи избора 1938. били су образовани одбори Странке радног народа, који су тада покушали и да истакну своју самосталну кандидатску листу. Иако овај покушај тада није успео, 1939/40. настављено је улагање напора за стварање Странке радног народа. Од стране Покрајинског и Месног комитета били су одређени посебни активисти са задатком да јачају основане и стварају нове одборе Странке радног народа, чијим би оснивањем Комунистичка партија требало да добије још једно важно легално упориште.

Јачању партијског утицаја знатно је доприносила тих година бројна илегална, као и легална, лево оријентисана штампа а исто тако и бројна марксистичка литература, издата највећим делом на иницијативу комуниста. У годинама уочи рата међу комунистима, скојевцима, члановима синдиката и у врло широком кругу грађана циркулисали су и читали се у Београду илегални партијски листови „Пролетер“, орган ЦК КПЈ, „Комунист“, орган ПК КПЈ за Србију, „Трудбеник“, орган ПК КПЈ за Војводину, затим легални листови „Раднички тједник“, „Жена данас“, „Студент“, „Зора“, „Нови средњошколац“, „Младост“, „Наша стварност“ и др. У партијским и скојевским организацијама проучавана је Историја СКП (б), Основи лењинизма, „Капитал“ од Маркса, „Антидилинг“ од Енгелса, „Империјализам“ од Ле-

њина, „Увод у политичку економију“ од Сегала, „Развитак друштва“ од Вољгина, истоимена књига од Рајмеса и многе друге.

Захваљујући свом утицају у широким круговима грађана, београдска партијска организација могла је уочи рата да изгради читаву мрежу илегалних станова у којима су безбедно одржавани партијски и други састанци. Иако су се излагали великим опасностима, грађани-симпатизери КПЈ чинили су најдрагоценије услуге Партији, стављајући јој на располагање своје станове и обављајући за Партију разне врсте послова. Од посебног значаја за рад партијске организације било је функционисање партијске технике. Снажна партијска организација и симпатије грађана омогућили су да се у Београду организује илегална штампарија Покрајинског комитета и да се уочи рата приступи грађењу посебне зграде за илегалну штампарију Централног комитета КПЈ.

Партија је у Београду уживала тако широку подршку грађана да је било могуће одржати небројено много илегалних састанака, партијских, рејонских и месних конференција а да полиција о њима никад ништа није сазнала. Тако је у Београду, почетком јуна 1940, била одржана Покрајинска конференција КПЈ за Србију. Њени делегати заседали су у Хаџи-Милентијевој улици бр. 68, у стану инжењера Ивана Перишића.²³⁾ На овој конференцији били су изабрани и делегати из Србије за Пету земаљску конференцију КПЈ. А исте године у децембру месецу одржано је Покрајинско партијско саветовање, које је трајало два дана, у вили Мирка и Вере Ненадовић на Дедињу.²⁴⁾ Исто тако, 1940. године, у Београду је одржана и Покрајинска конференција СКОЈ-а за Србију.

²³⁾ *Иван Перишић* (1913—1941) био је електротехнички инжењер. Учествовао је у напредном студентском покрету, а члан КПЈ постао је 1938. Његов стан у Хаџи-Милентијевој ул. бр. 68 служио је као једно од седишта ПК КПЈ за Србију; у њему су се повремено скривали разни илегалци. У лето 1941. године Перишић је радио на организовању диверзантских акција у Београду, а повремено је одлазио као партијски курир у Ужице. При повратку из Ужица, крајем августа 1941, био је ухапшен, мучен у Специјалној полицији и затим упућен у Бањички логор, одакле је крајем лета исте године изведен на стрељање.

²⁴⁾ Вила породице Ненадовић налазила се у једној слепој — безименој улици на Дедињу, иза Железничке болнице, у близини краљевог двора. Такав положај омогућавао је да се у овој кући направи добро илегално склониште и место за састајање партијског руководства. Касније је у истој вили изграђено посебно склониште за друга Тита, којим се он користио током лета 1941. Полиција никада, ни пре рата ни за време окупације, није успела да открије ово партијско склониште, иако је неколико пута у вили вршен претрес.

Од посебног значаја за београдску партијску организацију била је свакодневна помоћ коју је пружао Покрајински комитет КПЈ за Србију, чије се седиште такође налазило у Београду. Године 1939. Покрајински комитет радио је у саставу: Александар Ранковић, секретар, и чланови: Спасенија Бабовић, Радоје Дакић, Милован Ђилас, Мома Марковић, Милош Матијевић, Вукица Митровић и Коча Поповић.²⁵⁾ На Покрајинској конференцији КПЈ за Србију 1940. године био је изабран Покрајински комитет у ширем саставу.²⁰⁾ Посвећујући велику пажњу развоју партијских организација и читавог револуционарног покрета у Београду, чланови Покрајинског комитета често су непосредно организовали поједине партијске ћелије, указивали им сталну помоћ и водили разне акције у граду. Тај и такав рад давао је вишеструке резултате, нарочито у погледу стварања партијских кадрова и других активиста за рад у унутрашњости земље.

Партијском организацијом у граду непосредно је руководио Месни комитет КПЈ за Београд. Овај комитет руководио је уједно и партијском организацијом у округу београдском, па је вршио такође функцију Окружног комитета. Данас је веома тешко утврдити тачан састав Месног комитета, с обзиром да су се поједини његови чланови после краћег времена мењали, прелазећи на друге задатке, како у Београду тако и ван Београда. Године 1939/40. секретар Месног комитета био је Радоје Дакић, металски радник, а организациони секретар Милош Матијевић Мрша. По одласку Радоја Дакића из Београда, Милош Матијевић Мрша постао је секретар Месног комитета. У разним документима и сећањима савременика, као чланови Месног комитета 1939/40. године помињу се: Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Милош Мамић, Давид Пајић, Рифат Бурџевић, Лела

²⁰⁾ Радоје Дакић Брка (Жабљак, 1911—1946), металски радник, још као младић пришао је радничком покрету а 1934. постао је члан КПЈ. Као активан омладински и синдикални радник често је затваран и протериван из Београда. Године 1938. постаје секретар МК КПЈ и под његовим руководством партијска организација у Београду постиже значајне успехе. Године 1940. био је изабран за члана ПК КПЈ за Србију. После априлског слома 1941. прешао је у Црну Гору, где је, као члан ПК КПЈ, био један од истакнутих покретача и руководиоца устанка и ослободилачке борбе црногорског народа. Као пуковник ЈА, био је 1944. комесар Другог ударног корпуса. Већ јануара 1945. постао је први секретар Централног одбора Синдиката у новој Југославији, али је почетком 1946. подлегао тешкој болести. — О Милошу Матијевићу и Вукици Митровић види стр. 169—171. Мома Марковић и Коча Поповић су чланови Савезног извршног већа.

²⁵⁾ Почетком 1941. у Бироу Покрајинског комитета налазили су се: Александар Ранковић, као секретар, Спасенија Бабовић, Вукица Митровић, Мома Марковић, Милош Матијевић Мрша, Благоје Нешковић и Љубинка Милосављевић.

Стаменковић, Лепа Перовић, Мирко Томић, Бајо Секулић, Воја Николић и Лука Шунка.²⁷⁾

У необично развијеном политичком животу у граду, у отвореним сукобима напредног покрета са режимом, растао је и израстао значајан број партијског кадра који је стицао велико револуционарно искуство у политичком и организационом раду. Секретари и чланови рејонских комитета, секретари ћелија, руководиоци Црвене помоћи, СКОЈ-а, синдиката, секције жена и активисти у многобројним друштвеним организацијама и удружењима представљали су поуздан ослонац Партије. Већина партијских руководиоца из појединих крајева Србије, и не само Србије, стекла је политичка искуства у револуционарној борби кроз београдску партијску и друге прогресивне организације. А у акцијама напредног покрета израстао је велики број бораца из редова грађана, дивних, неустрашивих и самопожртвованих људи.²⁸⁾

²⁷⁾ С обзиром да нису сачувани партијски документи Месног комитета из година о којима се говори, данас је веома тешко утврдити тачан састав овог Комитета. Поједини његови чланови радили су у Комитету кратко време, па су одлазили на друге дужности, а на њихова места долазили су нови. Није познато како су текле ове промене. Имена чланова Комитета дата су углавном према сећању савременика, па је могућно и да је изостављено неко име. Биографски подаци о најистакнутијим члановима овог Комитета дати су у постојећем тексту у вези с њиховим радом. — Посебно треба овде поменути *Рифата Бурџевића Трипу* (Бијело Поље, 1915—1942). Био је студент права у Београду и један од најпопуларнијих и најомиљенијих студентских руководиоца, одличан говорник и организатор. Рањен је у крвавим демонстрацијама 14. децембра 1939. године. Члан МК био је 1940. и почетком 1941. У почетку устанка постао је секретар Обласног комитета за Санџак и био је у том крају један од главних организатора устанка. Погинуо је у Босни као заменик комесара Треће санџачке бригаде. — Један од истакнутих чланова поменутог Комитета био је и *Милош Мамић* (Оморска, 1912—1942), металски радник. Још као млад радник учествовао је у борби синдиката у Београду. Руководио је многим штрајковима и осталим акцијама радничког и напредног покрета у Београду. Почетком 1939. постао је члан МК. Заједно с Радојем Дакићем и Давидом Пајићем био је један од организатора штрајка аеронаутичарских радника, а 1940. изабран је за члана ПК КПЈ за Србију. Маја 1941. постао је секретар Среског комитета за Земун, а крајем године пребачен је на рад у нишки и лесковачки округ. Погинуо је на партијском раду априла 1942. у селу Југовцу код Прокупља, где је с неколико другова сатима водио борбу против бугарских фашистичких војника.

²⁸⁾ Без детаљнијег и дубљег истраживања немогуће је и побројати, а камоли описати најзначајније ликове бораца и револуционара у Београду у годинама уочи рата. Комунистичкој партији и напредном демократском, антифашистичком покрету прилазили су и постајали њихови борци радници, чиновници, студенти и ђаци, жене-домаћице, људи најразличитијих професија. Партији и напредном покрету приступале су често читаве породице, на пример, породица Стаменковић (Драги, Божа, Лепа и др.), породица Цветић (Боса и др.), породица Николе Груловића, породица Ристе Стефановића, породица Николе Божовића, породица Владислава Рибникара, породица Ивана Рибара, породица Букумировић (Мирослав, Србијанка, Јованка и др.),

Организација СКОЈ-а у Београду такође је 1939/40. године нагло ојачала и проширила своје редове. Стварани су активи СКОЈ-а међу радничком омладином у предузећима, међу студентима и средњошколцима. СКОЈ је развио један широки напредни омладински покрет у Београду. Његов утицај захватио је најшире редове омладине и био тако снажан да разне националистичке, политичке и омладинске организације нису могле да сузбију напредни утицај СКОЈ-а. У овим годинама СКОЈ је васпитавао читаву једну генерацију београдске омладине која је касније, у одлучним историјским моментима за читаву земљу, одиграла прворазредну улогу. Нема тачних бројчаних података о чланству СКОЈ-а у Београду, али је сигурно да је СКОЈ својим радом и утицајем обухватао више хиљада омладинаца и омладинки.²⁹⁾

Послецима свих изложених политичких кретања у широким масама народа, до којих је великим делом дошло услед борбене политичке акције комуниста 1939—1940. године, било је то да је готово у читавој земљи, посебно у Београду и Србији, у народу превладала лева политичка оријентација. Почетком 1941. то су већ увиђали и најодговорнији људи у влади. Таква су обавештења одлазила из Београда чак и у друге земље. Из једног поверљивог телеграма амбасадора САД у Југославији Лејна, до којег је писац ових редова дошао, то се јасно види. Амбасадор Лејн је 11. фебру-

породица Митровић (Вукица, Лепа и др.), породица Павла Савића, породица Булине Барух (Исо, Јожа, Шела и др.), породица Лазе Симића, породица Јакова Кубуровића, породица Милутина Благојевића, породица апотекара Трајковића, породица Цирила Жужека и друге, затим браћа Демајо, Давичо, Сикимић, Фогл, сестре Павловић (Дринка и Дара), брат и сестра Груја и Веселинка Лазовић, Ненад и Гордана Парента и други. Многи од њих били су прогањани, хапшени, пребијани и малтретирани у затворима на најразличитије начине, али су упорно и даље водили борбу против реакционарног режима, за ослобођење радног народа. Када су Немци ушли у Београд, сви су се они без резерве укључили у ослободилачку борбу и све своје снаге ставили Партији на располагање.

После окупације земље, а нарочито после 22. јуна 1941, Гестапо и домаћа полиција свом силом су се окомили првенствено на предратне партијске и скојевске активисте. Тако су, на пример, у лето 1941. међу првима погинули *Александар Аџа Здравковић*, стари члан КПЈ; *Аџа Милошевић*, паркетарски радник, члан једног од рејонских комитета КПЈ у Београду и један од синдикалних руководилаца дрводељаца, заточеник тамнице у Сремској Митровици; затим комунисти *Јоца Јовановић*, новинар, *Влада Матић*, правник, и многи други.

) На пример, само у београдским средњим школама уочи априла 1941. било је око 700 чланова СКОЈ-а који су непосредним политичким радом утицали на више од 3.000 средњошколаца. Приликом протеста због забране даљег излажења напредних средњошколских листова „Новог средњошколца“ и „Зоре“, у пролеће 1940, било је прикупљено преко 3.000 потписа испод протестног текста који је упућен просветним властима.

ара 1941. извештавао своју владу да му је тадашњи министар Фран Куловец говорио о снажном политичком утицају Комунистичке партије Југославије. Оцењујући политичко расположење у земљи, Куловец је америчком амбасадору рекао том приликом да верује да би, у случају спровођења слободних избора, КПЈ у Србији однела победу.

Развитак напредног антифашистичког и демократског покрета под руководством КПЈ у највећој мери је забринуо тадашње владајуће кругове. Осећајући да се положај владе и грађанских странака под ударцима напредног покрета све више погоршава, а изложени непрекидним агресивним претњама суседних фашистичких земаља, владајући кругови сматрали су да могу учврстити свој положај предузимањем оштрих мера против напредног покрета. Знајући да кичму напредног покрета представљају радничка класа и њена Комунистичка партија, влада је крајем 1940. године одлучила да најоштрије удари прво на радничке синдикате.

Комунисти су заиста својим радом у предузећима и синдикалним организацијама постепено потисли социјалдемократски утицај, нарочито у УРСС-у. Комунисти и напредни радници, као и скојевци, тако су активизирали Урсове синдикалне организације да је тај синдикални савез у Београду готово потпуно изгубио обележје реформистичких синдиката. Организације УРСС-а, захваљујући акцији комуниста, најактивније су узимале учешћа у разним тарифним акцијама, штрајковима и другим покретима београдских радника. Уз помоћ синдиката развиле су се и друге радничке организације: разна спортска друштва, културно-уметничка друштва, а при синдикалним организацијама почело је и стварање женских секција. Поред УРСС-а знатну активност развиле су и синдикалне организације удружења државних службеника, поштара, железничара и других. Ванредно успешан рад обавили су комунисти у СБОТИЧ-у (Савез банкарских, осигуравајућих, трговинских и индустријских чиновника) који је постао снажно упориште револуционарног покрета, јер су се у том синдикалном савезу комунисти налазили на многим руководећим местима. Под руководством Партије у 1940. години дошло је до оснивања Акционог одбора државних службеника, који је водио већи број економских и политичких акција против владајућих кругова.

Како су све те акције синдиката добијале крупан политички значај, влада Цветковић—Мачек видела је у синдикалним организацијама опасност за свој положај у земљи. Иако је УРСС раније био реформистичка организација, великим делом одана влади, сада, у измењеној ситуацији, у склопу свих мера притиска које је вршила према напредном демократском и антифашистичком покрету, почетком 1941.

влада је донела одлуку о забрани организације УРСС-а. Ова мера спроведена је у Београду затварањем синдикалних просторија, чиме је влада желела да онемогући окупљање радника.

КПЈ је брзо одговорила на забрану УРСС-а. У прогласу ЦК КПЈ радницима и намештеницима, поводом забране Урсових синдиката, између осталог се каже:

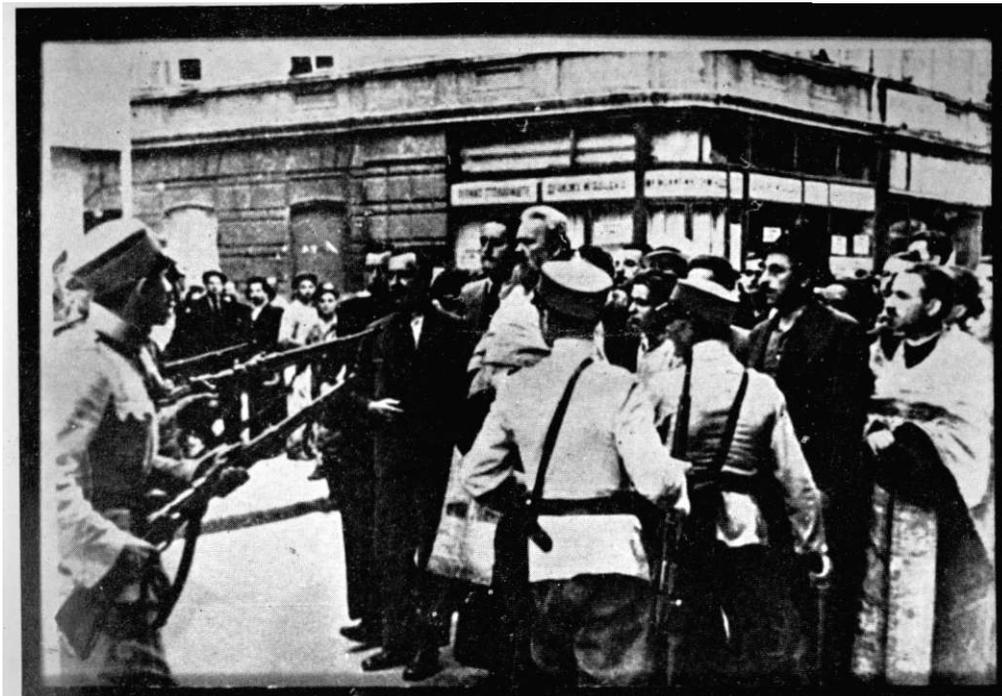
„... Ваш одговор нека буде: јединство свих радника у фабрикама, радионицама и свугде где се ради. Јединство радничке класе; јединство израбљиваних и угњетених. Режим је хтео онемогућити да ви себи изаберете праве представнике у предузећима. Но, нека вас то не омета, приступите још сложније и енергичније бирању својих правих радничких повереника. Изаберите своје другове у које имате пуно поверење и који ће заиста заступати ваше интересе ...

Противнародни режим Цветковић—Мачек хтео је забраном класног синдикалног покрета да обезглави вашу борбу, али је при томе „заборавио“ да постоји Комунистичка партија Југославије, која се не да забранити и која ће водити вашу борбу и која ће свим својим снагама помагати даље свакодневне борбе. Зато вас Комунистичка партија Југославије позива да збијете своје редове у један чврст борбени фронт — јер само јединствена и сложна радничка класа, као и читав радни народ и национално угњетени народи под вођством Комунистичке партије Југославије могу извојевати своја права и бољу будућност.“

Међутим, повезаност Партије с масама радника била је већ тако чврста и широка да забрана УРСС-а није више могла да спречи окупљање радничке класе у Београду на линији њене економске и политичке борбе. После забране УРСС-а Партија је приступила стварању одбора радничког јединства у предузећима и тежиште политичког рада сада се пренело на предузећа. Ту су често почетком 1941. одржавани састанци радника поводом разних актуелних питања.

27. МАРТ

Почетком 1941. и у Београду се осећала атмосфера приближавања рата. Кнез намесник Павле, у име намесништва, и влада у тајности су водили преговоре с највишим немачким руководиоцима о прикључивању Југославије силама Осовине. Веести о томе продирале су у јавност и она је била узбуђена због могућности укључивања наше земље у Тројни

Сукоб жандарма са свештеницима и учесницима у демонстрацијама против Конкордата јула 1937. године

Краљевски жандарми у акцији против многобројних демонстраната у једној од демонстрација 1938—1940. године

27. марта 1941. у улици Кнеза Михаила

2
пакт. Влада Цветковић—Мачек водила је земљу у наручје фашистичке Немачке и Италије. Када је та влада, 25. марта, преко својих највиших представника, Цветковића и Цинцар-Марковића, у Бечу потписала споразум о приступању Југославије Тројном пакту, којим су фашистичке силе осигуравале свој положај на Балкану, посебно у Југославији, у Београду, као и у целој земљи, дошло је до бурне реакције.

Већ 25. марта увече и у току 26. марта, у Београду су избиле демонстрације против приступања Југославије Тројном пакту. Тих дана су комунисти у предузећима, у школама и на Универзитету држали велики број састанака са широким кругом патриотски расположених грађана, позивајући их у акције политичког протеста. Покрајински комитет КПЈ за Србију и Месни комитет КПЈ за Београд организовали су 25. и 26. марта прве групе демонстраната, које су се сукобљавале са жандармеријским снагама, изражавајући у многим деловима града оштре протесте против приступања Краљевине Југославије Тројном пакту. Противфашистичко расположење београдског становништва нарастало је до ванредних размера.

Међутим, у току ноћи 26—27. марта група официра на челу са генералом Душаном Симовићем извршила је пуч, свргла је намесништво и владу Цветковић—Мачек, прогласила још малолетног Петра Карађорђевића за краља, а владу је образовао генерал Симовић. Ова група, састављена највећим делом од Срба — официра из Команде ваздухопловства, Генералштаба и Краљеве гарде, налазила се у тесној вези са Енглеском амбасадом у Београду, како данас показују сами енглески извори, те је водила акцију у име прозападно оријентисаног дела југословенске буржоазије. Пучисти су брзо придобили све војне снаге и, уз њихову подршку, без крви спровели збацивање намесништва и владе.

Подстакнути свим овим догађајима, ујутру 27. марта Београђани су похрлили на улице и почели демонстрирати против приступања Југославије фашистичким силама, изражавајући уједно своју спремност да се боре за независност земље и да бране отаџбину од фашистичке агресије. Највећи број демонстраната и њихових група на улице су извеле партијске и скојевске организације. Комунисти су дали основни тон овој грандиозној политичкој акцији. Групе демонстраната искупиле су се код Вуковог споменика, код Старог Ђерма, на Калемегдану, на Теразијама, на тргу Славија, код Мостара и на другим местима, кличући против фашизма, за одбрану независности земље, за споразум са Совјетским Савезом, за демократију и слободу.

Прозападно и националистички оријентисане групе покушале су да искористе патриотско, антифашистичко и

демократско расположење народа, па су са сликама краља Петра и монархистичким паролама кренуле појединим деловима града. Али се њихов глас убрзо сасвим изгубио у мору демонстраната које су предводили београдски комунисти и скојевци и многобројни учесници у ранијим масовним акцијама и демонстрацијама против фашизма и манифестацијама за одбрану независности Југославије. Никада до тада није на улице Београда изишло толико грађана да изрази своје расположење. У колонама манифестаната и демонстраната кретало се више од 100 хиљада Београђана и они су једнодушно изражавали своју вољу и спремност да се боре за очување независности Југославије, што је тада енергично захтевала Комунистичка партија.

На иницијативу комуниста, грађани су позивали нову владу да хитно закључи споразум са Совјетским Савезом. „Доле фашизам! Живео Совјетски Савез! Београд—Москва! Савез с Русијом! Боље рат него пакт! Живела народна влада! Дајте народу демократске слободе!“ орило се из хиљаде граа, а комунисти су, на челу појединих група, предводили грађане. Своју мржњу према фашизму манифестанти су изразили потпуним демолирањем немачког и италијанског путничког бироа, код Споменика кнеза Михаила и на Теразијама. На зборовима, који су у току дана повремено одржавани код Вуковог споменика, на Теразијама, на Славији, на Каленића гувну, пред Банком и хотел „Централом“ у Земуну и другим местима, говорили су истакнути руководиоци Комунистичке партије. Грађанима су се у име Партије обраћали Спасенија Бабовић, Раде Кончар, Светозар Вукмановић Темпо, Иво Лола Рибар, Милош Матијевић Мрша, Рифат Бурџевић, др Сима Милошевић, Слободан Пенезић, Митра Митровић, Лаза Мамузић и др.³⁰⁾ Манифестантима се придружила војска која се, у вези с пучем групе офи-

³⁰⁾ *Раде Кончар* (1911—1942), металски радник, рођен је у Кончаревом крају код Плитвичких језера. Био је један од најистакнутијих руководиоца радничког покрета у Хрватској. Од 1939, после многих партијских дужности, био је секретар ЦК КП Хрватске. На Петој земаљској конференцији изабран је за члана Политбироа ЦК КПЈ. Почетком 1941. дошао је да врши дужност секретара ПК КПЈ за Србију, док је А. Ранковић, ради размене искустава, у исто време био на дужности у ЦК КП Хрватске. Одмах по окупацији враћа се у Загреб и ту је најодлучнији организатор НО борбе у Хрватској. Био је на саветовању у Столицама. Ухапшен је новембра 1941. у Сплиту и у затвору зверски мучен, али окупатори од њега нису ништа могли сазнати. Стрељан је 22. маја 1942. у Шибенику, заједно с 25 другова. — *Иво Лола Рибар* (Загреб, 1916—1943), дипломирани правник, био је омиљени омладински руководиоцац, секретар ЦК СКОЈ-а од 1938. Под његовим руководством СКОЈ је, уз помоћ Партије, постигао велике успехе. На V земаљској конференцији изабран је за члана ЦК КПЈ, а од првих дана окупације један је од организатора НО борбе у Југославији. Био је иницијатор стварања народно-ослободилачких омладинских савеза. Године 1942, заједно са Е. Кар-

цира, налазила у граду око појединих установа. Жандармерија у току дана није смела да се појави на улици.

У поподневним часовима 27. марта Покрајински комитет КПЈ за Србију и Месни комитет КПЈ за Београд издали су проглас народу. У овом прогласу најоштрије се устаје против Тројног пакта и фашистичких сила и залаже се за одбрану независности Југославије и склапање хитног споразума са Совјетским Савезом. Проглас је штампао типографски радник-комунист Михаило Швабић³¹⁾, по налогу Покрајинског комитета, у штампарији „Маџаревић" у Таковској улици.

„Сада је главно: очувати нашој земљи мир, што је једино могуће у наслону на Совјетски Савез ...

Уадници — обустављајте посао!

Грађани и омладино — на улице!

Војници и официри — придружите се народу!" —

каже се, између осталог, у овом прогласу.

Партија је 27. марта предузела и друге кораке. Истога дана је једна партијска делегација посетила новог министра унутрашњих послова Срђана Будисављевића. У делегацији КПЈ налазили су се Веселин Маслеша и Бранко Бујић³²⁾ и они су од нове владе тражили пре свега неодложно распуштање концентрационих логора и пуштање на слободу свих

дељем, боравио је илегално у Загребу као члан Секретаријата ЦК КПЈ за окупиране територије. Погинуо је 27. новембра 1943. од непријатељске бомбе у тренутку када је требало да као представник НО покрета путује у Каиро. — Др *Сима Милошевић* (1896—1943), професор Медицинског факултета у Београду, био је један од истакнутих представника интелигенције у револуционарном покрету. Учесник је ослободилачке борбе од првог дана, постао је већник АВНОЈ-а и члан Извршног одбора АВНОЈ-а изабраног у Бихаћу. Погинуо је 1943. године од издајничке четничке руке. — О М. *Матијевићу*, Р. *Бурчевићу* и Л. *Мамузићу* види стр. 45, 82, 169 и 170. Св. *Вукмановић* данас је председник Савеза синдиката Југославије. *Слободан Пенезић* данас је председник Извршног већа Скупштине Србије. *Митра Митровић* данас је пензионер у Београду.

³¹⁾ *Михаило Швабић* данас је председник Главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Србије.

³²⁾ *Веселин Маслеша* (Бања Лука, 1906—1943), публицист, још као ученик гимназије приступио је револуционарном покрету и од тада био његов веран борац, упркос полицијским прогонима, затворима и робији. Студирао је у Загребу и Немачкој. Сарадник је многобројних листова и часописа и плодан писац (познатија дела су: „Млада Босна" и „Светозар Марковић"). Био је један од организатора НО борбе у Црној Гори и Босни. Нарочито се истакао као организатор народне власти на слободној територији. На Првом заседању АВНОЈ-а у Бихаћу поднео је један од реферата и том приликом је изабран у Извршни одбор АВНОЈ-а. Погинуо је у току велике борбе на Сутјесци, 14. јуна 1943. — *Бранко Бујић* (1901—1941), економист и публи-

политичких затвореника. Посебно је захтевано неодложно пуштање на слободу старог револуционара Моше Пијаде који се налазио у затвору Управе града Београда. Министар је саслушао представнике КПЈ у присуству мајора Станојловића, делегираног од стране пучистичке официрске групе у ово Министарство. Овај официр је тада одбио изложене захтеве Комунистичке партије и тек после 3—4 дана, када је он повучен из Министарства, министар је надлежним органима упутио препоруку о распуштању концентрационих логора и пуштању политичких затвореника на слободу. Међутим, ова препорука није била спроведена у целој земљи. Политички затвореници задржани су и даље у логорима и затворима на територији Бановине Хрватске.

Други, исто тако значајан корак, Партија је начинила упорним инсистирањем преко Боре Продановића код министра унутрашњих послова да се хитно спали архива и картотека политичких предмета Министарства унутрашњих послова. Ова картотека је спаљивана у току неколико дана после 27. марта у пећима за централно грејање у згради Министарства у улици Кнеза Милоша (данас Државни секретаријат за иностране послове). Није тешко замислити колико је касније немачким и другим окупационим властима био отежан посао у борби против народноослободилачког покрета услед одсуства ове картотеке.

Манифестације и демонстрације становништва Београда на челу с комунистима 25—27. марта дале су основно обележје том историјском догађају. Војни пуч прозападно оријентисане групе официра и политичара могао је тако брзо успети првенствено зато што су они искористили борбено патриотско и антифашистичко расположење становништва Београда и других градова у земљи под руководством Комунистичке партије. Јер, коначна одлука у вези са успехом пуча још није била пала до самог јутра 27. марта, а тада су већ на улицама града хиљаде и хиљаде манифестаната и демонстраната поново гласно изражавале вољу народа. Београд је уједно био први град у Европи који је отворено пружио снажан отпор агресивним плановима сила Осовине.

Извештај о успешним и масовним демонстрацијама и манифестацијама у Београду и другим градовима земље био је већ 27. марта увече хитно упућен секретару Централног комитета КПЈ Јосипу Броз у Титу који се тада налазио у Загребу. Дознавши о догађајима у Београду и масовном отпору који су грађани у целој земљи пружали капитулант-

цист, већ 1927. изабран је за члана ПК КПЈ за Босну и Херцеговину. Суд за заштиту државе 1930. осудио га је на 5 година робије, коју је издржао у Ср. Митровици. Превео је „Финансијски капитал“ од Хилфердинга и био аутор многобројних економско-теоријских радова у штампи и часописима. Убијен 1941. у Сарајеву од стране усташа.

ској политици пређашње владе, Тито је одлучио да одмах сам дође у Београд. Пошто се уз помоћ комуниста-ваздухопловаца брзо пребацио авионом, у Београд је стигао већ 29. марта. Он је оценио да Југославији прети напад фашистичких сила и да је потребно предузети хитне мере за јединство земље у одбрани.

Још 27. марта увече партијска организација заказала је за 28. март нове манифестације и демонстрације. Покрајински комитет их је, међутим, отказао у намери да сачека развој догађаја. Заиста, манифестације и демонстрације на улицама и притисак на нову владу у том тренутку могли би угрозити ионако малу одбрамбену способност земље и ослабити јединство народа, јер су фашистичке силе, огорчене двадесетседмомартовским догађајима у Југославији, очигледно припремале напад.

Симовићева влада, међутим, није предузела енергичне мере за одбрану земље. Она је на једној страни водила преговоре са представницима енглеске војске и владе и тражила гаранције да ће Енглеска помоћи Југославију. Ове преговоре су 31. марта и 1. априла водили у Београду генерали Душан Симовић и Богољуб Илић са генералом Цоном Дилом, начелником Британског империјалног генералштаба, и Диксоном, личним секретаром енглеског министра спољних послова Идна. С друге стране, Симовићева влада уверавала је немачког посланика у Београду фон Херена да неће раскинути обавезе које је Цветковић потписао 25. марта у Бечу. На трећој страни, Симовићева влада покушавала је да закључи споразум са совјетском владом.

У самој земљи Симовићева влада није предузела готово никакве кораке за одбрану земље од фашистичких сила. Група официра која је извршила пуч није желела рат и није се спремала за одбрану земље. Иако је било најочигледније да ће уследити напад на Југославију, влада и Генералштаб нису наредили општу мобилизацију. Београд је био проглашен за слободан град, али нису биле предузете никакве заштитне мере за његову одбрану.

И док се влада колебала и није могла да одреди јасан став и предузме потребне мере, Комунистичка партија имала је јасну концепцију о развоју догађаја, она је донела своју оцену ситуације и предузела је све што је могла у датом тренутку. Још у фебруару 1941. било је у Београду, на Чукарици, одржано Покрајинско партијско саветовање за Србију, којем је присуствовао и генерални секретар КПЈ Тито. На овом саветовању дата је анализа ситуације у читавој земљи и одређени су задаци партијских организација у Србији. Један од главних задатака био је рад комуниста на јачању свих демократских и антифашистичких снага за одбрану земље од фашистичке опасности. Зато су се ко-

мунисти у Београду одмах добро снашли у догађајима 27. марта.

После 27. марта, чим је дошао у Београд, Тито је желео да са руководећим партијским кадровима размотри ситуацију. Ради тога је, у стану Лазара Кочовића на Бановом брду, одржано 29. или 30. марта партијско саветовање, чијем је највећем делу присуствовао Тито. Према поднетим извештајима, на овом саветовању је оцењено да се партијска организација у Београду добро снашла у догађајима 25—27. марта. Том приликом Тито је дао критичку анализу новонастале ситуације у земљи и њеног међународног положаја, па је на основу тога одредио задатке за све партијске организације.

Титова анализа ситуације из тих дана има огроман историјски значај. Док су комунистичке партије у другим земљама у то време оклевале или избегавале да отворено и одлучно устану против фашистичких сила, нарочито с обзиром на тадашњи пакт између Стаљина и Хитлера, Комунистичка партија Југославије у Београду и у целој земљи поново је потврдила и даље развила свој одлучан став према борби за одбрану земље од напада фашистичке Немачке и Италије. Овај став дошао је до јасног изражаја у прогласу ЦК КПЈ од 30. марта 1941, који је био штампан у Београду.

Према сачуваним изворима, Тито је на поменутом саветовању, приближно на следећи начин, оценио ситуацију и одредио задатке Комунистичке партије:

Двадесет седми март био је крупан политички догађај који превазилази оквири наше земље и који ће имати значајне последице. Тиме је нанет јак удар непријатељу — силама Осовине. Нова влада генерала Симовића јесте корак напред, али га не треба прецењивати, јер састав владе није јединствен. У њој је већина прозападних елемената, а и реакционара из ранијих влада. Став према тој влади треба одређивати у односу на резултате њенога рада, али на њу треба стално вршити притисак да ради по жељама народа, које изражава Комунистичка партија. Пакт је пао. Сви су изгледи да ће земља бити нападнута и зато је потребно нападачу пружити што јачи отпор. Из дана у дан треба се за тај отпор припремати, још пре него што напад буде извршен, како би земља војнички и политички била уједињена.

Из тога за комунисте проистиче јасан став и дужност: још више појачати антифашистички фронт активне одбране земље од нападача. Комунисти се морају листом одазвати мобилизацији. У војсци треба најдоследније да се залажу за подизање борбеног духа отпора, да се боре против пете колоне, против нагињања капитулацији која би водила издаји земље.

Треба одмах створити нова руководства у позадини, мала али експедитивна, углавном од жена и оних мушкараца, чланова Партије, које не обухвата мобилизација. Основна линија рада треба да буде: рат је одбрамбен и праведан за нас, јер се боримо против нападача за слободу и независност своје земље. Зато треба свим снагама настојати да се непријатељу пружи што већи отпор. Треба захтевати успостављање савеза са СССР-ом и ослонити се на ту земљу, која једино може помоћи и олакшати наш положај.

Београдска партијска организација ишла је тако у сусрет судбоносним данима, наоружана потпуно јасним ставом о томе како треба дејствовати у догађајима који ће наступити.